

Café Central Európa

**Stredoeurópska debata 80. rokov ako symbolické
centrum českých dejín**

Vypracovala: Zuzana Majbova, V. ročník

Vedúci práce: Prof. Pavel Barša, PhD.

Univerzita Karlova – Filozofická fakulta – Ústav politológie

Diplomová práca

Praha

2006

Středná Európa: „17. století: nesmírná síla baroka vtiskuje této části Evropy, mnohonárodnostní a tudíž polycentrické, s pohyblivými a nedefinovatelnými hranicemi, určitou kulturní jednotu. Zpozdivší se stín barokního katolicismu sahá až do 18. století: žádný Voltaire, žádný Fielding. V hierarchii umění zaujímá první místo hudba. Počínajíc Haydnem (a až k Schonbergovi a Bartókovi) těžiště evropské hudby je zde. 19. století: několik velkých básníků, ale žádný Flaubert; duch biedermeieru: idylický závoj hozený na skutečnost. Ve 20. století revolta. Největší duchové (Freud, romanopisci) učiní hodnotou to, co po staletí bylo zneuznáno a neznámo: demystifikující jasnozřivost rozumu; smysl pro skutečnost; román. Jejich revolta je přesně opačná než ta, která charakterizovala francouzský modernismus, antiracionální, antirealistický, lyrický; (poplynou z toho mnohá nedorozumění). Plejáda velkých střeoevropských romanopisců: Kafka, Hašek, Musil, Broch, Gombrowitz: jejich averse k romantismu, láska k předbalzacovskému románu a libertinismu (Broch interpretuje klíč jako konspiraci monogamního puritanismu proti osvícenskému 18. století); jejich nedůvěra k dějinám a k zbožnění budoucnosti; jejich modernismus situovaný mimo avantgardistické iluze. Destrukce habsburské říše, pak, po roce 1945, kulturní zbezvýznamnění Rakouska a politická neexistence ostatních zemí učinily ze střední Evropy zrcadlo předpovídající možný osud celé Evropy, laboratoř sumraku.“

M.Kundera

heslo zo sedemdesiatich troch slov, šiestej časti knihy L'Art du roman

Prehlasujem, že som diplomovú prácu vypracovala samostatne a s využitím uvedených prameňov a zdrojov.

Zuzana Majbova

Obsah

1	Úvod	1
2	Historické pozadie: tri regióny medzi Atlantikom a Uralom	3
2.1	Kauza SE	5
2.2	SE ako symbolické centrum	7
3	Habsburský mýtus a kultúra fin de siècle	9
3.1	Lepší Franc Josef než Jozef	9
4	Identita Strednej Európy	13
4.1	Ethos	14
5	Dialóg vyhnančov 80. rokov	16
5.1	Topografické vymedzenie SE	18
5.2	Spisovatelia SE ako etnografické rarity	19
5.3	Poľsko ako Rusko Európy	21
5.4	Na východ od heartlands	22
5.5	Novodobý stredoeuropeizmus	24
6	Zavilé nenávistné stredoeurópske heterostereotypy	25
7	Kundera – protest proti zmiznutiu stredú	30
7.1	Splynutie homo poeticus a homo politicus	30
7.2	Únos Západu	31
7.3	Rusko ako neeurópska civilizácia	32
7.4	Dichter und Denker – Richter und Henker	34
7.5	Multifasetová avantarda c. a k. monarchie	36
7.6	Odporúčanie sa kultúry?	38
7.7	Ale Kafkova Európa sa nenavrátí...	39
8	Záver	43
	Bibliografia	45

1 Úvod

„ Je stredná Európa skutočne jednoliatym vyblednutým plyšovým fotelom, na ktorom svorne vedľa seba páchnu naftalínom Česi, Slováci, Maďari, Poliaci- a samozrejme Rakúšania, Slovinci, Židia, Rusíni... (všetci sa sem nikdy poriadne nepomestili, raz kohosi vytisli až sa ocitol sedieť na zemi, inokedy dakoho nenápadne zasunuli pod fotel, iného nie, objímanie aj sácanie)...je teda stredná Európa takým fotelom, či to je iba mýtus umrevších generácií?“

J. Alner

To miesto leží medzi Skalkou a Kremnickými Baňami. Obyčajný kameň, zhrdzavená značka, odkaz slovenských národovcov z konca minulého storočia: „Stred Európy“. Viac nič. Viac nikto. Tento stred je pravý minimálne tak, ako sú pravé všetky ostatné podobné stredy v okolitých stredoeurópskych krajinách. Stred proste baví. Historicky neuchopiteľný, topograficky nejasný, európsky. Ak by sme prekryli všetky existujúce tvary imaginárnej rysovacej pomôcky „šablona Stredná Európa“, nazhromaždené počas výskytu tohto pojmu, nezahrňovala by vytvorená sústava pravdepodobne len tie najkrajnejšie uskupenia starého kontinentu. Stredná Európa je silný geopolitický ansámbľ, majúci v každej epoche iný rozsah, význam a výmer (J. Le Rider), premenlivý imaginárny subkontinent, dovolávajúci sa hlasne genealogického kmeňa Európy (D. Kiš). Tento pojem je nejasný vo svojom zemepisnom i historickom zmysle, výrazne závislý na kontexte celoeurópskej politiky. Po geopolitickej dichotómii nastolenej Jaltskou konferenciou vypadla Stredná Európa z aktuálne používaného politického slovníka a prežívala len v strategických, konfliktných a napokon i bezpečnostných štúdiách, kde však ako termín neoznačovala stred: nachádzala sa politicky buď na Východe, alebo na Západe.¹

Nasledujúca práca sa pokúsi vstúpiť do obdobia formovania počiatkov „novej Strednej Európy“, odohrávajúcej sa 40 rokov po konci „starej Strednej Európy“. Začiatkom 80. rokov minulého storočia Stredná Európa nikoho moc nezaujímala. Komponenty jej stáročnej osobitosti (nemecký a židovský element) z prevažnej väčšiny jej priestoru de facto vymizli a celý región sa ponoril do šera komunistickej hegemonie Sovietskeho Zväzu.

Avšak v polovici tejto dekády sa na oboch stranách železnej opony odohral hlasný „výkrik stredoeurópskych intelektuálov“, ktorí sa cítili cudzo, nepochopene a zradene. Naším cieľom bude túto „renesančnú debatu“ priblížiť ako symbolické centrum československých

dejín, hľadajúcich odpoveď na otázku *Kam patríme*.² Je nesporné, že práve literatúra zohrala v komunistickom režime (v českom i slovenskom prostredí) významnú úlohu ako nástroj artikulácie politických postojov. Pri výbere relevantných prameňov, s ktorých práca čerpá, sme sa preto zamerali predovšetkým na beletristické a novinárske príspevky uverejnené v samizdatových časopisoch, zborníkoch a periodikách z 80. a 90. rokov minulého storočia. Výnimkou je azda len kapitola určená pre nehistorikov, poskytujúca náhľad na rôznorodé historické koncepty nami fokusovaného pojmu. Popri priblížení komplexnej debaty 80. rokov a popisu habsburského mýtu, ktorý ju formoval sa bližšie venujeme situácii v krajinách *heartlands* (T.G. Ash)- Strednú Európu tak vymedzujeme bývalým Československom, Poľskom a Maďarskom. Ich novodobý „schauerovský boj“ spojíme s pasážami venovanými mentálnemu mapovaniu, stredoeurópskym heterostereotypom a identite tohto regiónu. Ku tomuto vymedzeniu nás vedie jednak osobná blízkosť a spriaznenosť s týmito krajinami a jednak obdobné vymedzenie v prelomovej eseji stredoeurópskej debaty z pera M. Kundery, *Únos Západu*, ktorá v našej práci zastáva dominantné postavenie.

Stredná Európa je pre nás pojem dlhý, často sa opakujúci a nejasný. Uchýlime sa preto ku určitej „kafkovej paralele“ a jeho nejasnosť prekryjeme symbolovosťou výrazu „SE“. Nebude predstavovať len vlastné začiatkové písmená, ale predovšetkým nemožnosť odkryvania, predstavujúceho SE ako znak večnej ambivalencie, podobne ako zahalujúci a sugerujúci „K.“ Stredoeurópana Kafku.

Je Stredná Európa popísateľná entita, alebo iba pojem uzurpovaný v rôznorodých historických situáciách? Existuje stredoeurópska identita? Predstavovala jej renesancia v 80. rokoch nostalgiu, alebo nové obzory? Má vlastne dnes cenu zaoberať sa týmto termínom, ak diskusie, ktorých aktuálnosť oživoval, pominuli rovnako ako politicko- spoločenské reálie studenej vojny? Predkladaný text sa pokúša práve na tieto otázky odpovedať.

1 Jahn, E.: Zur Debatte über Mitteleuropa in westlichen Staaten. Mitteleuropa? DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989, str. 42

2 Havelka, M.: Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895- 1989. Lidové noviny, Praha, 2001, str. 18

2 Historické pozadie: tri regióny medzi Atlantikom a Uralom

Ku skúmaniu identity a kultúrnej orientácie Strednej Európy sa nedá pristupovať inak ako v kontexte širšieho historického pozadia, hľadania pôvodu používaných fráz a výrazov, ktoré nám normálne znejú tak staro a samozrejme. Dnešná Európa zdedila priestor vskutku špecifického kontinentu. Geografia, ktorá ju definuje, nie je zemepisná, ale kultúrna, a činiť tak z európskej kultúry niečo, čo vždy bolo viac chcené než stanovené. Obsah takto stanovenej kultúry definuje i obyvateľov starého kontinentu, predikát pôsobí modifikujúcim spôsobom na subjekt, na každého Európana cítiaceho sa európsky. Najčastejšie sa nám v súvislosti s pôvodom Európy vybaví školne memorované komponenty, do ktorých bola naša identita vsadená: antický, kresťanský, germánsky alebo osvietenický. Latinské pomenovanie „*europenses*“ po prvýkrát objavujeme v dochovaných historických odkazoch ako označenie kresťanských bojovníkov, bojujúcich vo 8. storočí proti muslimom pri rozširovaní ríše Karola Veľkého.³ Za vlády dynastie Karolovcov sa i sama spoločnosť žijúca na tomto území označuje ako kresťanská a tento náznak kolektívneho vedomia predstavuje rovnako tak vymedzenie sa voči pohanským barbarom a neveriacim muslimom. Po smrti tohto „európsky neprehliadnuteľného panovníka“ (814) si kresťansko-feudálna spoločnosť „západnej Európy“ začala osobovať jednoduché označenie „Európa“, i keď topografia jej pripisovala iba jeden z vynárajúcich sa geografických pólov tohto kontinentu. Nech už sa však územie karolínskej ríše nazývalo západom, či Európou, nevymedzovalo sa pôvodne nijak ostro voči ostatným častiam kontinentu, ako ho poznáme dnes. Okcident sa vzťahoval skôr na starý, stredozemný svet a ako priestor sa vlastne definoval sám, stojac proti spomínanému svetu ortodoxie a islámu.

Pre našu prácu relevantné označenia „východná“ a „stredná“ Európa“ tak v období prvého milénia európskych dejín nemalo nijaký uchopiteľný význam. I keď sa o umiestnenie východných hraníc viedli spory odjakživa (Herodot ich videl na Done, de Gaulle na Urale a nedávna európska história ich pripisovala toku Labie), vychádzala antika primárne z protikladu civilizovaného juhu a barbarského severu. Kategória východu a západu sa neujala dokonca ani v stredoveku, poznačenom rozkolom kresťanstva. Ak v našej úvahe na chvíľu predbehneme dejiny, uvidíme, že na konci 17. storočia došlo ku politickej a zákonite i kultúrnej prevahe Severu, nie Západu, a „severné ťažisko európskych máp“ figurovalo

³ Malia, M.: Nová Evropa? Střední Evropa 79 /1998, str. 8

v dejinách kontinentu až do polovice 19. storočia (ešte na Viedenskom kongrese sa dokonca o Rusku hovorilo ako o mocnosti Severu).⁴

Stretnúť sa môžeme i s menej mäťúcimi pojmami prvej a druhej Európy, ktoré nám v spleti dichotómií sever-juh a východ-západ dopomáhajú ku orientácii a prinášajú laikovi jasnejší obraz.⁵

V 5. a 6. storočí sa západný prvok, kresťanstvo, šírilo medzi Germánmi a postupne sa dostalo i do Škandinávie, ku západným Slovanom, Maďarom a nakoniec i ku škandinávskym Slovanom, Rusom.⁶ O prijatie „metód západu“ sa v Čechách, rozľahlej poľsko-litovskej republike a v Uhorskom kráľovstve zaslúžili predovšetkým nemeckí rytieri, nemecká kolonizácia a križiacke výpravy. V tomto období sa dá hovoriť o vzniku druhej Európy, za tokom rieky Labe a Julskými Alpami: „*V této, zatím dost divoké krajině, bylo vše chudší a pomalejší než v monarchii Karlovců nebo v Anglii. Trojpolní hospodářství zde bylo zavedeno až o dvě stě let později, feudální instituce, které zde existovaly, byly primitivní, města byla malá a nebylo jich mnoho.*“⁷ Druhá Európa oproti prvej, západnej, vyznačovala svojou „civilizačnou mladosťou“. I keď tu prvé štátne útvary začali vznikať už v 9. a 10. storočí, neboli budované na podobných antických základoch, prežívajúcich na západe. Preberané vzory sa tu nikdy napevno neusadili, avšak napriek tomu bolo schopné toto územie držať so západom ekonomicky krok. Od 10. do 15. storočia patrila pre nás relevantná poľská, česká a maďarská oblasť ešte stále ku *Europa occidentis*, a i keď bola jej vratkým a pokryveným modelom, v priebehu 14. až 16. storočia sa mu dokonca citeľne priblížila.

Stretávame sa i s názorom, že osudová diferenciácia medzi charakterom západoeurópskych a stredoeurópskych národných útvarov (útvarov druhej Európy) sa začína už v dobe kostnického koncilu (1414): „*zatímco francouzské, anglické a španělské království se stávají čím dál hmotnější a efektivněji fungující realitou, království německé a italské se postupně mění v nehmotné, neviditelné a symbolické útvary.*“⁸

Debatu o jednoznačných rozdieloch prinieslo rozhodne 16. (resp. taktiež uvádzané 17. storočie), ktoré na európskom kontinente nastolilo dichotómiu centra a periféria, resp. semiperiféria (nepopisované však ako centrum západné a periférium východné).

4 Havelka, M.: O středoevropských konstrukcích střední Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Teorie-Kritika, 2/ 2005, str. 199

5 Od 16. storočia historici rozoznávali dokonca tri Európy. Pôvodná, nami popisovaná západná, druhá, tvorená územím Nemecka na východ od Labe, Čiech, Uhier a Poľska, a tretia, tvorená ruským územím.

6 Malia, M.: Nová Evropa? Střední Evropa 79 /1998, str. 10

7 tamtiež, str. 13

8 Bibó, I.: Bída malých národu východní Evropy: Vybrané spisy. Doplněk, Brno, 1997 str. 166

Druhá Európa bola teda de facto až do počiatku 16. storočia organickou súčasťou západu, ale kvôli prežívaniu feudálnych reliktovej na jej území vznikali zmiešané formy života, ktoré ju viazali východným smerom.⁹ Zatiaľ čo západ riešil svoje hospodárske krízy koloniálnou expanziou, majitelia pôdy v tomto regióne podobné možnosti nemali a snažili sa riešiť svoje problémy presúvaním bremena na sedliakov. Práve toto „druhé nevolníctvo“ 16. storočia podľa T. Bérenda zapríčinilo definitívne odsunutie zdarne sa vyvíjajúceho územia k útrobám Východu. Udalosti nasledujúce po II. Svetovej vojne sú pre nás ešte živšie a nepotrebujú dlhý komentár: podobne ako SE premeškala v 17. storočí šancu nastúpiť svoj západokapitalistický vývoj, prepásla vlak na peróne i druhýkrát.

2.1 Kauza SE

Explicitný stredoeurópsky problém, naša kauza SE, vzniká až na začiatku 19. storočia, avšak načrtnuté historické pozadie ho predchádzalo a formovalo. Pre Bibóvho žiaka, J. Szücsa, nepredstavuje Stredná Európa žiaden špecifický model historického vývoja. Vo svojej prelomovej publikácii *Tri historické regióny Európy*¹⁰ ju popisuje ako západný okraj východnej Európy v politickom a východnú perifériu západnej Európy v kultúrnom zmysle.¹¹

Odmieťa „stredoeurópsku substanciu“ vytvárajúcu špecifickú formu kultúry a politiky a označuje nedostatočný vývoj demokracie a liberalizmu v stredoeurópskom priestore často citovaným obratom „plytká orba“. Na druhú stranu poukazuje na jeden pozoruhodný fakt, určitou špecifickou formou predsa len zaváňajúci. Akoby bol osud tohoto regiónu silne fatalistický a jeho obrysy už dávno zaznačené na zvitku Diderovho Jakuba Fatalistu „tam hore“. Ostrá hospodárska a spoločensko-štrukturálna demarkačná línia, ktorá rozdeľovala Európu zhruba od 16. storočia, bola totiž určitou repordukciou hranice z roku 800, vedúcej popri Labi a Lajte. A akoby to všetko bolo málo, o pol storočia neskôr bola Európa rozdelená do dvoch politických táborov (s výnimkou nemeckého Durýnska) rovnako vedúcimi imaginárnymi čiarami. Akoby si, povedané slovami Szücsa, trojica pánov Stalin, Churchill a Roosevelt dopodrobna naštudovala status quo epochy Karla Veľkého.¹²

9 Havelka, M.: O středoevropských konstrukcích střední Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Teorie- Kritika, 2/ 2005, str. 202

10 Táto publikácia vyvolala pozornosť predovšetkým v rodnom Maďarsku (1983), avšak na západe i na východe ostala v dobe svojho vzniku bez väčšej odozvy. I keď sa dnes Szücs radí ku popredným historikom tohto regiónu, český preklad jeho najznámejšieho diela na seba stále necháva čakať.

11 Szücs, J.: Die drei historischen Regionen Europas. Neue Kritik, Frankfurt, 1990, str. 48

12 tamtiež, str. 15

Zvulgarizovane môžeme hovoriť o dvoch podobách pojmu SE: jednej nemeckej a jednej nenemeckej. Prvá verzia má menej otvorené hranice než druhá a nebude nás príliš zaujímať. Jej stručný náčrt ale neradno vynechávať. Dopomôže nám ku jednoznačnému definovaniu sféry nášho primárneho záujmu a všetkým nehistorikom nanovo ukáže, že stredoeurópska debata v nemeckom prostredí nebola zrovna poetickou záležitosťou. Podporovala hlavne antisemitsky a protislovansky podfarbenú ideológiu nemeckého poslania na východne situovaných krajinách a niesla výrazné represívne a hegemonistické rysy, reálne sa uplatňujúce v priebehu I. a II. svetovej vojny.

Pojem *Mitteleuropa* sa po prvýkrát spomína v roku 1808 v knihe *J.A. Zeuna: Gea. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*.¹³, avšak za tvorcu prvého vedecko-geografického diela o tomto priestore je považovaný *J. Patsch* so svojou publikáciou *Mitteleuropa. Die Lander und Volker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff* z roku 1904. Po prvýkrát bol tento pojem použitý pravdepodobne na Viedenskom kongrese (1815), označujúc priestor dnešného Nemecka a Beneluxu, ako *Europe intermédiaire*.¹⁴ Ako určitý spúšťač diskusie o SE figuruje kríza spojená s mešťanskou revolúciou v polovici 19. storočia. Argumenty tejto diskusie sa opierali predovšetkým o ideológiu nemeckého poslania vo východných zemiach, protislovansky a antisemitsky podfarbené. Za jedného z prvých teoretikov Strednej Európy je považovaný *F. Naumann*. Jeho koncept počítal s pásom štátov nachádzajúcich sa medzi severom a juhom, počínajúc Holandskom na jednom konci a prechádzajúc cez Nemecko, Česko, Poľsko, Rakúsko, Slovensko, Slovinsko, Maďarsko, Rumunsko a Ukrajinu na konci druhom.¹⁵ Pre druhého významného historika, *O. Haleckeho*, sa Stredná Európa rozprestierala medzi severom a juhom, ale zároveň v jej rámci rozlišoval východnú a západnú časť: *West a East Central Europe*. Posunul tak jej podobu ku konglomerátu malých národov medzi Západom a Východom, teda medzi Nemeckom a Ruskom. Haleckeho pásmo začínalo na juhu severom Talianska a Slovinskom, pokračujúc Rakúskom, Maďarskom, Českom, Slovenskom, Poľskom a Pobaltím, nevynímajúc i oblasti bývalého Banátu a Sedmihradska, ktoré sa nachádzali v 19. storočí na území monarchie.¹⁶

13 Miller, A.: Die Erfindung der Konzepte Mittel- und Osteuropa. in: Kaser, K.(ed.): Europa und die Grenzen im Kopf. Wieser, Klagenfurt, 2003

14 Křen, J.: Dvě století střední Evropy. Argo, Praha, 2005, str. 22

15 Havelka, M.: O stredoevropských konstrukciách strednej Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Teorie- Kritika, 2/ 2005, str. 200

16 tamtiež, str. 201

Centralnaja Evropa, Mitteleuropa, Central Europe, Europa Środkowa- malý výčet jazykových mutácií jedného a toho istého pojmu, široká paleta konceptov, ktoré ich v praxi nasledujú. Pre dnešných Stredoeurópanov (ale kto sa za nich dnes vlastne považuje?) predstavuje sama Stredná Európa úplne iné územie, než aké predstavuje pre západnejšie položené národy. Im sa tento problematcky vytýčený región javí predovšetkým ako Stredovýchodná Európa¹⁷, pojem prežívajúci v nemeckej históriografii pre označenie tohto územia dodnes. Na našom území si však nikdy obľubu nenašiel. Akoby bola *Stredná Európa* dobre fungujúca predajná značka, otvárajúca dvere spoločenských a politických salónov, majúcich moc niečo zmeniť. Prečo ju teda kaziť *Východom*, ktorý nikdy nešiel dobre na odbyt.

Vráťme sa však opäť po malej odbočke ku našej, nenemeckej stredoeurópskej debate. V 80. rokoch minulého storočia sa politicky nekorektná a formálne neexistujúca SE opäť objavila, zahladená do bájnej minulosti c. a k. monarchie, v ktorej sa jej darilo o poznanie lepšie.

2.2 SE ako symbolické centrum

Niektoré udalosti v dejinotvornom procese sa zdajú byť svojou povahou natoľko dôležité, že nám umožňujú lepšie porozumieť pôvodu a povahe hodnôt charakterizujúcich našu dobu. Dá sa povedať, že historické udalosti a individua na nás pôsobia tým intenzívnejšie, čím viac sú zobrazované ako *symbolické centrá*. Tento pojem (ktorý preberáme od M. Havelky) nadväzuje svojou koncepciou na analýzy historických centier H. Rickerta a koncept tzv. symbolického formovania E. Cassirera.¹⁸ Konkrétne označené historické centrá spoluurčujú témy verejného života a podielajú sa na vytváraní súhrnných hodnôt, predsudkov, vedomostí i auto- a heterostereotypov toho-ktorého národa. Symbolické centrum sa môže stať výraznou kultúrnou charakteristikou doby, avšak historicky jej nemusí odpovedať. Havelka na ne v jeho vlastnom, domácom prostredí poukazuje ako na zvláštne zotrvačníky českých pohľadov, sebeilúzií a autoštylizácií.¹⁹

Ak teda vymedzíme SE ako symbolické centrum českých dejín, dúfame, že nám takéto vymedzenie dopomôže ku zodpovedaniu našej otázky *Kam Patríme*. Sme Západom, z ktorého sme boli vytrhnutí a do ktorého sa musíme vrátiť (alebo sme sa doňho už vrátili)? Sme

17 Historicko-vedecký konštrukt, použitý po prvýkrát poľským historikom O.Haleckim v r. 1952

18 Havelka, M. : Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895- 1989. Lidové noviny, Praha, 2001, str. 14 - 15

19 tamtiež, str. 18

mostom, treťou cetou? A kto sú naši stredoeurópski súputníci? V súvislosti s utváraním a definovaním obsahu SE môžeme podľa Havelky hovoriť i o mentálnom mapovaní. Tento proces aplikovaný na stredoeurópsky priestor zachytáva SE ako mapu, ktorá odporuje reálnemu procesu vymerávania a zakreslovania.²⁰ Tvoria ju individuálne obrazy, spomienky a vône (u Kroutvora je to napr. Stredoeurópsky pach kapusty a piva), nezmazateľné konštanty odolávajúce pôsobeniu času. Nič nie je príznačnejšie pre útvar existujúci len v hlavách jednotlivcov. Ako sme už spomenuli, nemôžeme ignorovať príslušnosť tohto priestoru ku západnému civilizačnému okruhu, ale rovnako tak nejde ignorovať fakt a spôsob, akým bolo stredoeurópske hodnotové paradigma modifikované.

SE nepredstavuje most, ale trajekt medzi dvoma (na rozdiel od seba samej) stabilnejšími brehmi. Tradičná SE bola likvidovaná a stala sa púhym púhym pohraničným územím mocenských blokov bipolárneho sveta a ako pojem tak figurovala maximálne v predpovedi počasia.

Jej marginalita bola zosobnená v spoločenskom provincializme prostredia a v menej vyvinutej politickej kultúre, ktorá spájala snád' všetky štátne jednotky, narokujúce si v období komunistického režimu svoj odobraný štatút stredoeurópskosti. Avšak existovala medzi nimi nejaká prirodzená identita, alebo bol koncept SE vytvorený ako jednota nutná na odvrátenie spoločného nebezpečenstva?

Skôr, než sa pokúsime zodpovedať nastolené otázky, vráťme sa na chvíľu do časov monarchie, doby akceptovanej Strednej Európy, ktorej duch sa silne ozýval i dávno po jej zániku.

20 Havelka, M.: O středoevropských konstrukcích střední Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Teorie- Kritika, 2/ 2005, str. 199

3 Habsburský mýtus a kultúra fin de siècle

Keby sme si predstavili zemepisnú mapu celej Európy, na ktorú by sme postupne nanášali priehľadné fólie, vyznačujúc tak vplyvy Ríma a Byzacie, latinčiny a staroslovenčiny, katolicizmu i pravoslávia, obťahovali by sme obrysy území zaniklých kráľovstiev a bývalých impérií, polohy jednotlivých národnostných skupín a náboženské centrá (o pôsobení komunizmu ani nehovoriac), začali by sa čiary v určitej chvíli prekrývať a zaplietať. Bolo by to nepochybné práve tu. V mieste, kde sa pred nami vynoruje najväčšia spleť a zahustenie čiar, sa nachádza SE.²¹ Mnohofasetovosť takéhoto útvaru nám nedovoľuje jeho pevné uchopenie, avšak ak sa z pozície pozorovateľa rozhodneme pre pojmávanie poetického textu, v ktorom literatúra a sociálna rovina života jednotlivca vytvárajú jednotu, nadobúda naša snaha nové rozmery. Literatúru totiž môžeme len veľmi ťažko izolovať ako idealistickú konštantu, ktorá by nekorešpondovala so sociálnou a geopolitickou podobou prostredia, z ktorého sama povstala. Konkrétne časopriestorová a historická podstata je v beletrii naopak ukrytá, zašifrovaná, podávaná v náznakoch, metaforách a symboloch. Stredoeurópsky priestor sa z tohoto pohľadu javí ako dokonalý muster, miesto s jedinečným postavením. Jeho literárne špecifická sila prevažuje nad reálne vymedzenými hranicami regiónu a koketuje so silne utopickými myšlienkami. K. Kosík popisuje v tejto súvislosti SE výstižne ako sporný priestor a priestor sporu: spor sa podľa neho vedie práve o to, čím tento priestor vlastne je.²²

3.1 Lepší Franc Josef než Jozef

Na rozdiel od iných častí Európy, vnímajúcich rovnako tak určitú regionálnu blízkosť (ako napríklad Škandinávia, Čiernomorský región alebo Pobaltie), zdedila SE silne špecifickú a habsburským mýtom podfarbenú literárnu tradíciu. Ak spomenieme habsburský mýtus, automaticky sa musí dostaviť i meno neprekonateľného majstra jeho dešifrovania, C. Magrisa. Tento taliansky esejista sa vo svojich nespočetných prácach nepokúšal o jednoznačnú demystifikáciu tohoto mýtu, zastával však názor, že vďaka negatívnej perspektíve, s ktorou sa ku skúmaniu ktoréhokoľvek mýtu pristupuje, sme ako pozorovatelia schopní neupadnúť do ponúkajúcej sa sentimentálnej apológie, ale naopak nám tento postoj pomáha dobrať sa autentického rozmeru skúmaného objektu.²³ Mýtus je ambivalentný

21 Fiut, A.: V Evropě, čili- (eseje nejen o polské literatuře). Votobia, Olomouc, 2001. str. 9

22 Kosík, K.: Století Markéty Samsové. Československý spisovatel, Praha, 1993, str. 68

23 Magris, C.: Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře. Barrister & Principal, Brno a Triáda, Praha, 2001, str. 11

termín, podľa Magrisa označuje čosi viac, avšak i čosi menej než holú skutočnosť: „...*může znamenat jak esenci, hodnotu stojící nad oscilací času, tak opravdovou a pozitivní nosnou ideu, ale stejně tak i ideologickou konstrukci či falzifikaci.*“²⁴ Habsburský mýtus ale nie je iba obyčajným procesom bežnej poetickej transfigurácie reality, podľa Magrisa stelesňuje totálne zamenenie jednej varianty (historicko-spoločenskej) za druhú (fiktívu-iluzórnu), čo vo výsledku predstavuje sublimáciu konkrétnej živej spoločnosti do pitoreskného, bezpečného a usporiadaného sveta rozprávky.²⁵ Nekritické zahľadenie sa do habsburskej minulosti spojené s témami a motívami, ktorými rakúska literárna moderna evokovala pocit cisárstva, však nebolo záležitosťou spadajúcou časovo za rok 1918, teda do doby zániku c. a k. monarchie. Boli súčasťou konkrétnej kultúrnej tradície prelínajúcej celé 19. storočie, ktorá predstavovala dlhoročné úsilie idealizácie vlastnej, „rakúskej“ existencie zo strany monarchie (označovanej i ako proces etatizmu). Habsburský mýtus tak v období medzi prvou a druhou svetovou vojnou de facto nadobudol len výraznejších dimenzií. Spisovatelia ako Zweig, Roth a Musil sa vo svojej tvorbe obracali ku subjektívne vzťahovanému „včerajšku“, pociťovanému ako rozhodujúci faktor pôsobiaci pri vzniku a formovaní ich umeleckých i ľudských osobností.²⁶ Zánikom monarchie sa intelektuálom celého stredoeurópskeho regiónu takmer z jedného dňa na druhý zrútil svet a zároveň s ním i spoločenské predpoklady vlastnej existencie, podmienujúce fungovanie jedinca v zažitom a osvojenom kultúrnom prostredí. Svet, ktorému perom vdychovali život plný clivoty i irónie, predstavuje podľa Magrisa skôr „hudobnú náladu“ než súvislé zobrazenie reality. Staré habsburské Rakúsko predstavovalo pre spomenutý okruh autorov šťastný a harmonický vek, idylicky vykreslenú Strednú Európu s pomaly ubiehajúcim časom, obraz, ktorý sa z ich životov vytratil. Tento proces poetickej transfigurácie určite najvýraznejšie zosobňuje Musilov pojem *Kakánia*.

Najznámejší literárny kronikár habsburskej monarchie predstavil Kakániu ako mnohoznačné pomenovanie vo svojom najznámejšom románe *Muž bez vlastností* a znamenala preňho to isté, čo pre ostatných spojenie rakúsko-uhorská minulosť. S poetickou jemnosťou ale i iróniou jemu vlastnou preniká Musil do útrob krajiny vlastného detstva, rozľahlej „k. und k. Monarchie“: „*Tam, v Kakánii, v tomto již zaniklém, nepochopitelném státě, který v tak mnohém- aniž to došlo uznání- byl vzorný, existovalo taky taky tempo, ale ne přílišné. Kdykoli se na tuto cizí zemi v cizině vzpomínalo, tanula před očima vzpomínka na bílé, široké, blahobytné silnice z časů pěších pochodů a zvláštních jízd, které ji všemi směry protkávaly*

24 tamtiež, str. 10

25 tamtiež, str. 17

26 tamtiež, str. 16

*jako toky porádku, jako stuhy ze světlého vojenského sukna a ovinovaly krajiny ramenem veřejné správy, bílým jako papír. A jaké to krajiny! Byly zde ledovce a moře, kras a česká obilná pole, noci na Adrii, s neklidným cvrkotem cikád, a slovenské vesnice, kde kouř vystupoval z komínů jako z ohrnutých nosů a víska se krčila mezi dvěma malými pahorky, jako by země malinko pootevřela rty, aby mezi nimi zahřála své dítě*²⁷. Podľa Musila nepanovala v monarchii žiadna ctižiadostivosť po svetovláde, pod pečlivo rozčesanou bradou starého Františka Jozefa boli city práve tak dôležité ako štátne právo a predpisy nikdy nenaplnňovali podstatu skutočného života. Presne taká bola Kakánia: „*..podle své ústavy byla liberální, ale vládlo se klerikálně. Vládlo se klerikálně, ale žilo se svobodomyslně.*“²⁸ Všetky neduhy monarchie boli odpustené a zabudnuté, história bola pretavená a rozplynula sa vo svete rozprávky: „*Es ist passiert*“ - *stalo se, říkávali tam lidé, zatímco lidé jinde nevěřili, že se stal zázrak; to bylo svérázné, nikde jinde v němčině či jiném jazyce se vyskytující slovo, v jehož nádechu se skutečnosti a rány osudu staly tak lehounké jako prachové peří či myšlenky. Ano. Navzdory mnohému, co proti tomu svědčí, byla Kakánie snad předce jenom země pro génie; a pravděpodobně také proto zanikla.*“²⁹

Stredoeurópsky expresionizmus, ktorý sa zrodil na konci prvej dekády 20. storočia, mal svojich zástupcov i v českých literárnych kruhoch v podaní F. Kafky a J. Haška, dvoch príľahlých príkladov priesečníku melanchólie a grotesky. Kultúra fin de siècle predstavovala kozmopolitnú avantardu, vďaka ktorej kultúrny i spoločenský život stredoeurópskeho regiónu kulminoval a dosahoval vrcholu estetických hodnôt. Na prelome storočí bolo možné stráviť celý život v jednom mieste bez cestovania a napriek tomu byť obyvateľom troch, či štyroch zemí. Až do začiatku I. svetovej vojny bola komunikácia medzi mestami v mnohonárodnostnej monarchii úplne bežná: „*Předváleční Střední Evropa je malý Babylón, kde se mísí jazyky, lidé, myšlenky...vedle erární němčiny sa mluví česky, maďarsky, polsky a jidiš.*“³⁰ Spoločný moment spájajúci všetky stredoeurópske národy predstavovalo predovšetkým židovské etnikum. Židia dodávali SE nielen nezameniteľný kolorit „tónov a farieb“, ale stelesňovali i jej dynamickú silu. Je teda pochopiteľné, že ich likvidácia znamenala i koniec meštianskej spoločnosti vnímanej ako spoločnosti vzdelancov a podľa maďarského historika I. Bibá bola táto udalosť nasledovaná dezintegráciou tohoto priestoru a vznikom „biedy malých národných štátov“. K. Schlögel ku tomuto tvrdeniu následne dodáva, že stará SE zanikla definitívne

27 Kakánie- Kapitola z románu R. Musila „Muž bez vlastností“, Proměny 10/ 80, str. 124

28 tamtiež, str. 125

29 tamtiež, str. 126

30 Kroutvor, J.: Potiže s dějinami. Prostor, Praha, 1990, str. 57

nielen po vyvraždení stredoeurópskych Židov, ktorí sa stali obeťami holokaustu, ale i odsune Nemcov, ktorý sa odohral tesne po ukončení II. Svetovej vojny.

4 Identita Strednej Európy

V stredoeurópskych končinách smerom od východného Nemecka až po Balkán si dodnes nemôžeme nevšimnúť jednotlivých podobností krajiny, formovaných spoločnou kultúrou každodennosti. V takmer všetkých väčších mestách vystupujeme z vlaku na rovnakých železničných staniach, míňame podobné secesné stavby v centre a panelové sídliská na periférii. Umelecky a kultúrne pozornejší vidia i utajenejšie súvislosti. Obdivujú existenciu krásneho slohu doby Karla IV. v gotickom umení: krásne madony z opuky, nápadne sa podobajúce držaním tela a drapériou tvoria stopy 14. storočia, zanechané v chrámoch na území Čiech, Nemecka, Rakúska i Poľska. Nemecké expresívne rezbárstvo 15. storočia zas spája dielo V. Stossa v poľskom Krakove a nemeckom Norimbergu s dielom Majstra Pavla z Levoče, pôsobiaceho v dnes ošumtelom meste na východe Slovenska.

Hodnoty a sklony, vyznačujúce sa napriek národnostnej pluralite určitou podobnosťou prejavovanou v životnom štýle, chovaní, ale i kolorite krajiny, sú objavované predovšetkým umelcami. V stredoeurópskom priestore existovala duchovná príbuznosť s dlhou tradíciou predovšetkým v literárnych kruhoch. C. Magris vidí začiatok procesu transformácie konkrétnej historickej reality v mýtus u spisovateľov už na začiatku 19. storočia.³¹ Predovšetkým beletristi poukazovali radi na spoločnú atmosféru a zvláštne citové pozadie zážitkov, na pozadí ktorých vystavovali fabulu svojich príbehov. V priebehu takmer dvoch storočí sa stredoeurópski autori cítili súčasťou jedinečného fenoménu, biotopu rôznych mentalít meniaceho na mape Európy svoj tvar. V bipolárne rozdelenom svete hľadali literáti priradení ku politickému východu potvrdenie svojich „diagnóz stredoeurópskej mentality“ v dielach predovšetkým preto, že práve na tomto poli nebolo tak silne cítiť neutíchajúce etnické trenice a tlak doliehajúci zo Sovietskeho Zväzu. Podstata tejto mentality však v tomto období nebola z ich strany často špecifikovaná a väčšinou sa sami autori dovoľávali len veľkých mien rakúsko-uhorskej epochy. Stredoeurópska kultúra 80-tych rokov však už dávno neodzrkadľovala lesk monarchie 19. storočia a preto je zaujímavé položiť si otázku, čo sa vlastne za pojmy stredoeurópska kultúra či stredoeurópska identita skrýva.

31 Magris, C.: Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře. Barrister & Principal, Brno a Triáda, Praha, 2001, s. 27

4.1 Ethos

Abstraktné ideové jadro stredoeurópskej kultúry je výstižnejšie vyjadriteľné starogréckym pojmom *ethos*. Tento výraz, nesúci celú škálu významov, môžeme chápať zjednodušene ako označenie ducha kultúry, popisujúce prejavy konkrétneho charakteru. Ethos predstavuje určitý výrazový prostriedok kultúry, vyznačujúci sa svojou jedinečnosťou a dominanciou: „*môže byť posudzovaný ako fundament svetových názorov, štýlov a inšpirácií určitej spoločnosti, alebo ako rámec kultúrnej interpretácie. Zároveň sa tak stáva časťou implicitnej reči pri vytváraní a posudzovaní umenia.*“³² Vytvára tak imaginárne obsahy kultúry, ktoré sa nám sprostredkovávajú. Ich nazeraním sme schopní reálnej sumarizácie jednotlivých kultúrnych elementov, ktorú môžeme ďalej prerábať a spracovávať v sekundárnych popisoch. Exaktnejšie (a pre nás i bližšie) vystihujú podstatu *ethosu* nemecké pojmy „*Weltanschauung*“ a „*Zeitgeist*“. Podľa týchto pojmov nemeckej filozofickej tradície vyjadrujú umelecké produkty vo svojej podstate ducha doby, v ktorej boli vytvorené. Rozširujú tak jeho pôsobenie a umožňujú predovšetkým proces spätnej väzby u recipientov, označovaného dnes oblúbeným slovným spojením *feedback efekt*.

Jednoznačne môžeme určiť približnú psychologickú štruktúru SE, pozostávajúcu z charakteristík, s ktorými sa stotžňovali intelektuálne kruhy Československa, Poľska i Maďarska. Jedná sa predovšetkým o pocit menejcennosti vyplývajúci z oneskoreného vývoja v porovnaní so Západom a prevládajúceho vedomia existencionálneho provizória, vyplývajúceho z permanetného politického ohrozenia a syndrómu malých národov (v určitom zmysle môžeme hovoriť o komplexe „Popolušky Európy“ (A. Krzemiński).

Na konci 60-tych rokov sa príslušnosť ku SE prejavovala ako určité kompenzačné téma krajín, v ktorých zlyhal pokus o nastolenie nového politického dialógu. Bola to doba, kedy sa pojem Stredná Európa opäť dostáva do kurzu, i keď jeho vzkriesenie prebieha zo začiatku v oblastiach bývalej rakúsko-uhorskej monarchie spadajúcich mimo východný komunistický blok. Bezprostredných susedov- z nášho pohľadu Poliakov a Maďarov- sme čoraz silnejšie vnímali ako vlastných druhov v spoločnom nešťastí, pričom SE sa naskytla pre všetkých troch spoluúčastnených ako skvelé kompenzačné téma: „*Oproti staršiemu pojetí politicky a ekonomicky vnútrne nejednotné a zároveň vonkajším tlakom neustále vystavované strední Evropy se začala odhalovat její hodnota kulturní jako něco organicky vzniklého,*

32 Cowen, T.: *Weltmarkt der Kulturen. Gewinn und Verlust durch Globalisierung*. Murmann Verlag, Hamburg, 2004, str. 61- 62, vlastný preklad

nezávisle existujúciho, nepominuteľného a predovšetkým produktívneho.“³³ Spoločné kultúrne ohnisko pripomínalo fyzikálne sčítanie vektorov. Na vektorovom poli kultúry sa vytvorila snaha o spoločný, silný východoeurópsky vektor, znamenajúci silnejšiu veličinu hlásiacu sa prenikavejšie o slovo. Táto situácia demonštrovala i inú charakteristiku stredoeurópskeho priestoru, a síce nepoddajnú vôľu všetkých troch krajín ku prežitiu.

Je pochopiteľné, že atmosféra starej monarchie pôsobila v tomto momente vo svojej transformovanej podobe ako stabilný záchytný bod minulosti, spájajúci všetky spomínané národy. Otázkou pre nás však ostáva, či bola táto subjektívne vnímaná spoločenská a kultúrna atmosféra púhym miestnym koloritom (znakom sekundárneho významu), alebo či skutočne existovala ako špecifická spoločenská štruktúra, spájajúca etniká tohoto priestoru v celok majúci iné vedomie identity odlišujúce sa od zvyšku Európy.³⁴ Dostávame sa tak na krehký ľad pojmu identita, krehkejšieho o to viac, ak sa identitu pokúšame spájať s de facto neexistujúcim regiónom, diskutujúc o SE, ktorá tu možno ani nikdy nebola. D. Kiš konštatuje, že je ťažké hovoriť o stredoeurópskej kultúre ako nadnárodnej entite alebo celku. V tomto regióne sú rozdiely medzi národnými kultúrami väčšie než podrobnosti a antagonizmy prítomné viac než homogénnosť, dodáva.³⁵ Podobný postoj zastáva i P. Hanák, prezentujúci postoj stredoeurópskej obce historikov. Nepopiera „unifikovanú“ podobu tohto priestoru, formovanú spoločnou historickou danosťou, avšak tento fakt nepodporuje myšlienku prítomnosti kultúrnej identity. Na jej margo poznamenáva: „...*jestliže se stotožňuje s objektivní existencí, zní odpověď: ano. Existovala středoevropská státnost, společné nebo obdobné ekonomické formy; existovala a dodnes existuje také podobná tvářnost měst, zvyková kultura a životní způsob. Mní-li se však pojmem identita také povědomí, nelze o žádném prožitém a zvnitřněném společném regionálním povědomí hovořit.*“³⁶

Je nepochybné, že „kultúrna identita“ je spätá predovšetkým s hranicami jednotlivých národov a toto nacionalistické zafarbenie je o to silnejšie a prítomnejšie v stredoeurópskych kultúrach. Pretrváva tu predovšetkým ako pozostatok romantizmu, vytvárajúci zdroj napätia a averzií, brániacich vytvoreniu spoločného kultúrneho vedomia. Z tohto pohľadu tak musíme dať za pravdu obom spomínaným autorom, že existencia stredoeurópskej identity v zmysle

33 Havelka, M.: Konotace pojmu „střední Evropa“ v českém prostředí. In: Havelka, M., Cabada L.: Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Západočeská univerzita, Plzeň, 2000, str. 101

34 Hrubý, K.: Zápas o identitu. Proměny 10/ 80, str. 66

35 Kiš, D.: Variace na středoevropská témata. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. In: Havelka, M., Cabada L.: Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Západočeská univerzita, Plzeň, 2000, str. 138

36 Hanák, P.: Gab es eine mitteleuropäische Identität in der Geschichte? in: Europäische Rundschau, 14/ 1, str. 123 In: Křen, J.: Historické proměny češství. Karolinum, Praha, 1992, str. 108

kolektívne zdieľaného „my“ sa musí javiť skutočne sporne. Ak by sme sa tohoto konceptu predsa len nechceli vzdať a snažili by sme sa určitú všeobecne platnú a prijímanú kultúrnu hodnotu v tomto regióne načrtnúť čo i len v hrubých obrysoch, boli by sme postavení pred rozhodujúcu otázku. Naša odpoveď by sa musela vysporiadať s problémom, či by charakter takto stanovenej identity bol všeobecný a mal trvalú platnosť, resp. či by sme boli nútení hovoriť o konkrétnych stredoeurópskych identitách platiacich pre konkrétne historické etapy.

5 Dialóg vyhnančov 80. rokov

„Stredoeurópan je ten, koho zraňuje, koho sa dotýka, komu bráni, koho znekludňuje a obmedzuje rozdelenie nášeho kontinentu.“

G. Konrád

Dejiny si podľa C. Magrisa často hovejú v žartoch. To, čo sa v priebehu plynúceho času javí ako dávno prekonané, zašlé a neaktuálne, sa náhle vynoruje odeté vo svojej obnovennej aktuálnosti. Podobný osud stihol i kauzu SE. Po udalostiach II. Svetovej vojny sa SE ocitla v pozícii púheho pohraničného územia oboch mocenských blokov. Po spustení železnej opony bola jej populárna koncepcia mostu narušená a považovaná za zašlý a neaktuálny relikv, ostal po nej len meteorologický pojem zaznievajúci z rádii pri predpovedi počasia. Zdalo sa, že sa vo východno-západnej blokovej mentalite navždy stratila svoje miesto, ako nezaujímavá a neaktuálna kategória. Ale dejiny si predsa len rady hovejú v žartoch.

Jej návrat sa začal ohlasovať postupne na konci 70. rokov.³⁷ Európska intelektuálna scéna privítala SE na začiatku predovšetkým v neutrálnom Rakúsku, ale viditeľnejšie bolo až reagovanie stredoeurópskeho disidentu a emigrácie na počiatku nasledujúcej dekády.³⁸

Stredoeurópsky problém pozostával v 20. storočí z dvoch základných fáz. Ako sme už v predchádzajúcich kapitolách načrtli, v prvej fáze sa diskutovalo o samotnom pojme, za ktorým sa skrýval tzv. nemecký problém. Druhá fáza, prebiehajúca najsilnejšie v 80. tých rokoch, mala dva navzájom prepojené aspekty. Hodnotový aspekt (jeho pomenovanie je pripisované predovšetkým Kunderovi) sa objavoval v prácach označujúcich stredoeurópsky

³⁷ Určitý predvoj stredoeurópskeho diskurzu sa vynára už v 60-tych rokoch minulého storočia. Z tejto často opomínanej fázy môžeme spomenúť napríklad diela talianskeho literárneho historika C. Magrisa, alebo nám bližšieho K. Kosíka. Obidvaja vyzdvihovali prirodzenú a reálne popísateľnú kultúrnu jednotu tohto regiónu. Vo svojich počiatkoch nebola debata záležitosťou emigrantov. Vo Viedni sa prvá diskusia odohrala už v spojitosti s udalosťami pražskej jari, inak sa začala paralelne v Čechách a v Maďarsku.

³⁸ Křen, J.: Historické proměny češství. Karolinum, Praha, 1992, str. 95

priestor ešte i na sklonku minulého storočia ako priestor hodnotovo spoločný. Druhý, geopolitický, sa snažil vyňať SE zo sféry pôsobenia Sovietskeho zväzu, zaoberajúc sa pritom otázkou, kam Rusko z pozície Európy patrí. Začiatkom 80. rokov sa SE zrazu ocitla na poprednom mieste kultúrnych rubriík vplyvných západných periodík. Vášnivo sa nediskutovalo len v samizdatovom disente a zdalo sa, že *terra abscondita* začína prekračovať regionálne okruhy nostalgických intelektuálov.

V debatách 80. rokov nebola SE formulovaná ako nový *pojmem*, ale ako nová koncepcia starého pojmu- nejednalo sa teda o žiadne vzkriesenie nemeckej „Mitteleuropy“, prítomnosť Nemecka bola autormi participujúcimi na spomínanej debatae naopak takmer strikne vylučovaná. SE sa stala predovšetkým širokým a vágnym územím medzi Nemeckom a Ruskom, predstavujúc tak emancipačnú myšlienku, určitú metaforu protestu „vyhnančov a vydedencov západu“. Stredoeurópski intelektuáli sa svojou koncepciou snažili prezentovať alternatívu k východo-západnej blokovej mentalite spôsobenej nemilosrdnou povojnovou konšteláciou. V porovnaní s geopolitickou realitou východnej a západnej Európy predstavovala SE iba kultúrpolitickú antihypotézu.³⁹ Nejednalo sa teda o návrat konceptu podunajskej konfederácie, SE nemala ambície byť štátom, bola popisovaná skôr ako kultúra a osud a na kultúrnej rovine sa príspevky i väčšinou pohybovali (s výnimkou P. Hanáka, vydávajúceho sa po stopách J. Szücsa). Odhliadnuc od privátnych rozhovorov a osobnej korešpondencie ostávala literatúra de facto ako jediné médium, ktoré bolo schopné sprostredkovať politické myšlienky a pocity neoficiálnej (a teda štátom neriadenej), súkromnej povahy. Neprekvapí nás teda, že jednou z najnápadnejších vlastností SE je to, že tento nový koncept sa zrodil vo fantázii a srdci spisovateľov-vyhnančov a usídlil sa prevažne na papieri.⁴⁰ Stredoeurópsky dialóg vyhnančov zo Strednej Európy bol silne živený monarchistickou nostalgiou, snívaním ale i spoločným zdielaním skrývaných komplexov. Malý „historický žart“ bol možno napokon zdarilejší, než možno sám očakával a SE sa stala módnou záležitosťou, vyvolajúcou za hranicami západu živý ohlas.⁴¹

Klasický príklad stredoeurópskeho spisovateľa prežívajúceho a tvoriaceho v 80. rokoch vypadal následovne: buď dotýčny vydával svoje knihy v samizdate, sedel vo väzení, alebo žil v exile. Ako sme už naznačili, byť Stredoeurópanom pri reálnej politickej neexistencii Strednej Európy predstavovalo pre jednotlivých autorov skôr určitý

39 Konrád, G.: Den westlichen Höhlenforschern zur Aufmerksamkeit empfohlen. In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): *Mitteleuropa. Traum oder Trauma?* Temmen, Bremen, 1988, str. 18

40 Fiut, A.: *V Evropě, čili- (eseje nejen o polské literatuře)*. Votobia, Olomouc, 2001, str. 22

41 tamtiež, str. 14

„*Weltanschauung*“, nie štátnu príslušnosť. A. Fiut rozlišuje minimálne tri témy, špecifické pre stredoeurópsku literatúru celého 20. storočia, vymedzujúce ju oproti zvyšku európskej tvorby. Sú to neprijateľná periférnosť, citeľný pohyb hraníc a problémy s identitou.⁴² I dávno po odznení monarchie vyžadovala tvorba toho regiónu taktnosť v zachádzaní s kontroveznosťou, estetickú senzibilitu pre komplikovanosť, mnohofasetové pohľady. D. Kiš popisuje stredoeurópsku poetiku tým, že je „*charakteristická svou imanentní přítomností kultury ve formě náznaků, reminiscencí a citátů ze společného evropského dědictví.*“⁴³ G. Konrád nazýval ideu SE ako *spolupáchatelstvo* proti totalitárnemu panstvu východného ideologického systému na východe i západe.⁴⁴ Stredoeurópan-autor vnímal svoje dejiny ako sumu trpkých skúseností, ako neustály rozpad celistvosti, delenia štruktúry. Vlastnú existenciu videl zasadenú v regióne, v ktorom neexistovala kontinuita, jeho dejiny sa neustále rozpadali. Každodenný život sa oddeľoval od historickej osnovy a ako malý súkromník sa zariad'oval sám pre seba.⁴⁵ Spisovatelia sa popri spoločnej núdzovej ideologickej obrane svojej identity a odpore voči jaltskému usporiadaniu prinášajúcemu im nechcenú závislosť na Moskve chceli prezentovať ako jednotné kultúrne spoločenstvo, ako zástupcovia literárneho rytierskeho rádu vyhlasujúceho politickému východu novodobé križiacke ťaženie. Avšak SE sa jednotným kultúrnym areálom nestala ani v priebehu 80. rokov.

5.1 Topografické vymedzenie SE

Podľa Szűcsa môžeme v jej prípade hovoriť minimálne o dvoch subareáloch: západostrednej a východostrednej Európe- v prvej prevažujú prvky atlanticko-mediterránej kultúry, v druhej elementy juhovýchodnej a východnej proveniencie. Ku jednotlivým subareálom sa viaže i rozdielne topografické vymedzenie SE.

Široké spektrum siahajúce od Nemecka po Rusko má viacero variant, zahŕňajúcich koncept *heartlands*, teda SE redukovanú na jej jadro (Poľsko, Maďarsko, Česká a Slovenská republika), habsburskú SE podunajského priestoru (Rakúsko, južné Nemecko, Česká a Slovenská republika, Maďarsko, Slovinsko, Chorvátsko, oblasti Vojvodiny a Banátu) ale i široký kontinentálny pás siahajúci od Severného a Baltského mora až ku Jadranu (popri

42 tamtiež, str. 24

43 Bodrožić, M.: Střední Evropa, virtuální touha. KAFKA, 2/2001, str. 57

44 Brix, E.: Vom über Nation und Staat Hinausdenken. Mitteleuropa? DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989, str. 54

45 Kroutvor, J.: Potíže s dějinami. Prostor, Praha, 1990, str. 63

uvedenom výčte navyiac zahrňa pobaltské štáty, severné a západné Nemecko, územie bývalej Juhoslávia a časť severného Talianska).

Prvá varianta, označovaná i ako západoslovansko-maďarská, zasluhuje rozhodne oprávnené a nezaujato najväčšiu pozornosť. Vedomie stredoeurópskej identity bolo v jej krajinách formulované najzreteľnejšie a predovšetkým bývalé Československo s Maďarskom sú považované za avantgardu celého regiónu. V polovici 80. rokov sa SE dostáva na výslnie hlavne vďaka maďarským, českým, ale i poľským autorom (o ich špecifickom postavení sa zmienime v osobitnej podkapitole). Títo autori, publikujúci prevažne v západných periodikách, sa spočiatku snažili zavádzať pojem Centrálna Európa, vymedzujúc sa tak voči spomínanému nemeckému konceptu objavujúcemu sa na prelome 19. a 20. storočia a odoznievajúcemu s definitívnou porážkou Nemecka na konci II. svetovej vojny. Ich snaha smerovala predovšetkým ku permanentnému prízvukovaniu blízkosti krajín *heartlands* ku západnej Európe. I keď sa autori explicitne vymedzovali predovšetkým voči Sovietskemu Zväzu (vid' kapitolu venovanú Kunderovmu *Únosu Západu*), pokúšali sa i o určitý dištanc medzi vlastnými národmi a zvyškom východoslovanskej Európy, ktorá by mohla byť západom „nesprávne“ chápaná a vnímaná rovnako stredoeurópsky ako oni sami.

Treba však poznamenať, že na domácej pôde nemala ich snaha silnú rezonanciu a bola videná ako čisto okrajová záležitosť intelektuálnej elity. V Československu, Poľsku i Maďarsku sa za Stredoeurópana považoval len málokto z miestnych obyvateľov.⁴⁶

Koncept podunajskej SE rezonoval spočiatku naopak prevažne v Rakúsku a v severnom Taliansku, teda v krajinách začlenených do politického západu. Vychádzal zo špecifickej interpretácie habsburskej monarchie ako mierového spoločenstva národov, dištancujúc sa rovnako tak od prusko-nemeckej predlohy. Táto koncepcia nezačleňovala do SE Poľsko (prevažné územie tohoto štátu sa nachádzalo historicky mimo monarchie), ale nahradzovala ho prítomnosťou Rumunska, Bulharska a bývalej Juhoslávie, výnimočne sa v jej súvislosti spomína i severovýchodná oblasť Talianska.⁴⁷

5.2 Spisovatelia SE ako etnografické rarity

Keďže boli stredoeurópski spisovatelia na domácej pôde politickým režimom automaticky umlčovaní, začal sa narastajúci fenomén prináležania ku SE reflektovať predovšetkým v zahraničí. Debata sama prebiehala zo začiatku predovšetkým v Rakúsku,

46 Jahn, E.: Zur Debatte über Mitteleuropa in westlichen Staaten. Mitteleuropa? DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989, str. 45

v Maďarsku (užívajúcom si v porovnaní s ostatnými politickými satelitmi Sovietskeho Zväzu určitý „náznak liberálneho ovzdušia“) a prostredníctvom samizdatu i v bývalom Československu. Do Poľska prišla s určitým oneskorením a ako neskôr uvidíme, jej intenzita dosahovala inej kvantitatívnej úrovne. Za štartéra debaty je všeobecne považovaný M Kundera, ktorý však rozhodne celej stredoeurópskej debaty nedominuje. Štatút Streodeurópana na začiatku 80. rokov môžeme spätne nahliadnuť z dvojitej perspektívy- na jednej strane mohol predstavovať vlastné „doznanie“ autora, jeho zámerné smerovanie ku novému konceptu SE, na druhej strane predstavoval púhe pasívne „priradenie“, dané konkrétnymi spoločensko-historickými podmienkami prostredia, v ktorom sa tvoriaci jedinec sám vyskytoval a tvoril. Ku autorom prvej (a pre nás relevantnejšej skupine) sú v sekundárnej literatúre v rámci vymedzenia *heartlands* najčastejšie priradovaní V. Havel, D. Kiš, A. Michnik, M. Kundera a G. Konrád, historický tábor reprezentuje predovšetkým J. Szűcs.

Úsilie takmer všetkých hlasov rozliehajúcich sa na východ i západ od železnej opony bolo nasmerované práve ku politickému Západu, ktorý v stredoeurópskej interpretácii jaltskou dohodou odpísal stovky miliónov Európanov a ako dodáva vo svojej reflexii poľský beletrista C. Milosz, z kusa latinského západu tak na geopolitickej mape vytvoril biele miesta: „*Literárna mapa Európy- tak, ako sa predstavuje na Západe, obsahovala prednedávnom početné biele plochy. Anglicko, Francúzsko, Nemecko a Taliansko mali určené svoje miesto..zatiaľ čo biele plochy východne od Nemecka mohli niesť označenie Ubi Leones- a tieto domény divokých zvierat zahŕňali také mestá ako Praha (ktorá sa častokrát spomína kvôli Kafkovi), Varšava, Budapešť a Belehrad. Až potom ďalej na Východe sa na mape objavuje Moskva*“.⁴⁸ Týmto činom sa všetky najväčšie mestá stredoeurópskeho regiónu ocitli de facto na frontovej línii, v politickom tieni Moskvy. Pristúpenie demokratického Západu na relevanciu celej debaty a jeho snaha vyjadrovať sa ku poznámkam a požiadavkám stredoeurópskych intelektuálov (bližšie rozvedených v kapitole venujúcej sa Kunderovej eseji *Únos Západu*) teda jasne poukazoval na určité priznanie, že akceptovanie zažitej politickej kategórie Východu, ktorý sa takmer dotýka tokov Labe a Dunaja, nebolo z jeho strany úplne „košer“ záležitosťou: „*Živý zájem o tzv. Střední Evropu není pouze důsledkem zjištění, že*

47 tamtiež, s. 46

48 Milosz, C.: *The Witness*, str. 5 In: Todorova, M.: *Die Erfindung des Balkans: Europas bequemes Vorurteil*. Primus, Darmstadt, 1999, str. 206-207

*jakási celistvá kultúra zůstala ve stínu, ale především zralého povědomí Západu, že se spolu s manichejským rozdělením Východ- Západ určitý díl Evropy ztratil v mlze.*⁴⁹

Podľa Milosza mala podpora myšlienky SE praktický význam za hranicami železnej opony na území vlastného, európskeho regiónu, ale i mimo neho, predovšetkým v Spojených Štátoch. Američania si vďaka hojným diskusiám venovaným novému konceptu SE mohli uvedomiť, že medzi Nemeckom a Ruskom existujú aj nejaké iné krajiny- čo v miestnych pomeroch za Atlantikom rozhodne nebola (a často i dodnes nie je) vec samozrejμά.

5.3 Pol'sko ako Rusko Európy

Ako sme už spomenuli, stredoeurópska debata dorazila do Poľska s určitým oneskorením a jej intenzita nedosahovala československej, ani maďarskej úrovne. Poliáci sa totiž na rozdiel od zmienených susedov cítili vďaka svojej špecifickej minulosti vždy omnoho silnejšie a bezprostrednejšie Európanmi a zároveň bol pre väčšinu tohto početného národa emočne, kultúrne a dokonca i geopoliticky podmienený pohľad na Východ prinajmenšom rovnako tak dôležitý, ako pohľad na Západ či „Stred“. Predovšetkým z tohto dôvodu sa mohla existencia Poľska v stredoeurópskom kontexte javiť podobne ako existencia Ruska v kontexte európskom. Inak povedané, rozporuplnosť účasti Poľska na koncepte SE bola diskutovaná rovnako, ako nárok Ruska pobývať na európskom kontinente.⁵⁰ Taktiež nemôžeme zabúdať na fakt, že politizácia v Poľsku prebiehala omnoho silnejšie, než v ostatných satelitných štátoch. V dobe stredoeurópskych diskusií preto zamestnávali poľských intelektuálov skôr otázky vlastnej štátnej suverenity a národnej identity, z čoho vyplýva, že SE ako zvláštne žriedlo ideí a ako rámec poľského sebepochopenia figurovala v tejto rozľahlej krajine menej intenzívne.

Stredoeurópska aktualizácia v podobe, ktorú určoval predovšetkým Kunderov *Únos Západu*, sa nezdala byť pre Poliakov dôležitá a ich stredoeurópanstvo bolo prijímané skôr pasívne. Poľskí intelektuálovia sa však debatám strikne nevyhýbali, do nového konceptu SE ale pridružovali i pobaltské krajiny, Bielorusko a Ukrajinu (ktorých západné hraničné územia, tzv. kresy, sú poľskými autormi tradične silne reflektované v domácej literatúre druhej polovice 20. storočia). C. Milosz vo svojich príspevkoch dokonca popri zvyšku neruskej

49 Kiš, D.: Variace na středoevropská témata. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. In: Havelka, M., Cabada L.: Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Západočeská univerzita, Plzeň, 2000, str. 141

50 Todorova, M.: Die Erfindung des Balkans : Europas bequemes Vorurteil. Primus, Darmstadt, 1999, str. 219-220

východnej Európy neopomína ani Balkán.⁵¹ Tento emigrant, pohybujúci v 80. rokoch za Atlantikom (označovaný popri A. Michnikovi ako najuznávanejší poľský komentátor celej debaty), sa vo svojich beletristicky ladených prácach zameriava predovšetkým na popis „svojho rodného kúta Európy“, ktorý je preňho hraničnou líniou medzi Rímom a Byzanciou. Malý roh litevskej periferie sa v jeho popisoch točí okolo troch osí: severo-južnej, vytvárajúcej protiklad ale i syntézu medzi románskym a poľským elementom, západovýchodnej, nachádzajúcej sa medzi poľskou vlasťou a Parížom ako hlavným mestom celého západného sveta, a osou minula a budúca.⁵² Povahu tejto svojskej, užšie vymedzenej Strednej Európy, prirovnáva výstižne ku *palimpsestu*, papirusovému, event. pergamenovému zvitku, ktorý sa v minulosti používal pre viacnásobné zápisy. Milosz sa podľa Todorovej politicky ozýval omnoho viac, než by sa podľa komentárov na jeho prácu zdalo. Jeho prejav poukazoval na uznanie politickej dôležitosti kultúrnych predstáv a námietok stredoeurópskych autorov, používajúc popri tom štýl charakteristický svojou špecifickou subtílnosťou. I keď si ako beletrista vytýčil úlohu definovať novodobú ideu stredoeurópskeho postavenia, je to podľa tejto bulharskej autorky kompliment na jeho skromnosť a intelektuálnu integritu, že pri akomkoľvek uchýlení sa ku hrubému zovšeobecňovaniu a nejasnostiam sa pohybuje v rámci sveta, ktorý mu bol najbližší, sveta literatúry.⁵³

5.4 Na východ od heartlands

Stredoeurópsky koncept sa rozhodne explicitne vymedzoval voči Rusku, avšak postavenie Balkánu (územia označovaného i ako neruská východná Európa) bolo nejednoznačnejšie. Bývala Juhoslávia, Rumunsko ale i Ukrajina, začlenená do sovietskeho štátneho kolosu, sa cítili rovnako tak zradené a opustené Západom, pridávajúc sa ku debate v podobnej nádeji na zmenu politických pomerov. Avšak ich komunikácia bola sťažovaná jednak ich odľahlejšou polohou a jednak faktom, že predstavitelia miestnej intelektuálnej elity neboli na Západe (azda s výnimkou Francúzska) dostatočne známi (odhliadnuc od D. Kiša a M. Dora, žijúceho vo Viedni a píšúceho nemecky).⁵⁴ D. Kiš sa však jednoznačne vo svojich príspevkoch vyjadroval, že to, čo sa nanovo označovalo ako stredoeurópsky kultúrny okruh, musí zahŕňať aj spoločný juhoslovanský literárny priestor.

51 tamtiež, str. 207

52 tamtiež, str. 205

53 tamtiež, str. 206

54 Konstantinovic, Z.: Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas. Studien, München, 2003, str. 430

Slovinskí a chorvátski spisovatelia sa tejto myšlienke nebránili, ale stredoeurópsku identitu v zmysle určitej meta- nacionálnej entity odmietali.⁵⁵ Možno práve preto, že sa cítili byť kultúrne spätí rovnako tak s mediteránnou, ako aj stredoeurópskou kultúrnou oblasťou, pristupovali ku konceptu SE triezvejšie než ich kolegovia z *heartlands*. Srbský autor S. Selenić tento „juhoslovanský postoj“ zovšeobecňoval v myšlienke, že SE by sa nemala stavať na roveň zaniklej rakúsko-uhorskej kultúry (autori by mali prestať žiť v mytológii zanechanej elitov starej monarchie), ale mala by byť pochopená ako purgatórium, v zmysle určitého prechodu na ceste do reálnej Európy, smerujúci z východu na západ.⁵⁶ V koncepte SE tak videl určitú tranzitnú stanicu vytvorenú štátmi politického východu pri hľadaní vlastnej legitimity v rámci európskeho kontinentu.

Ďalší z rady východnejšie položených ohlasov bol ohlas rumunský. Pocit príslušnosti ku západo- a stredoeurópskej tradícii nebol v tejto republike daný vedomím historického príslušania ku c. a k. monarchii, ale predovšetkým povojnovým vytriezvením rumunskej inteligencie, ktorá musela uznať, že jej krajina bola znevážená rovnako tak Nemeckom ako Ruskom.⁵⁷ Najznámejší predstaviteľ stredoeurópskeho diskurzu hlásiaci sa ku svojim rumunským koreňom, E. Ionesco, obhajoval myšlienku stredoeurópskej konfederácie, ktorá by zahŕňala Rakúsko, Maďarsko, Rumunsko, Chorvátsko s Československo, krajiny reprezentujúce v jeho očiach ako jediné európsku a humanitnú obranu proti „pseudoideologickému barbarstvu“ Ruska s jeho výbojne-dobyvačným duchom.⁵⁸ Je zaujímavé, že Ionesco vo svojom koncepte nepripúšťa prítomnosť Poľska, s čím v následných reakciách polemizuje predovšetkým J. Rupnik. Tento francúzsky politológ sa považuje za de facto jediného autora pred prelomového roku 1989, ktorý artikuloval priepasť medzi katolíckou Strednou Európou a ortodoxným Balkánom. Na margo Ionescovho pričlenenia ortodoxného Rumunska do stredoeurópskeho priestoru na úkor ostrakizovaného katolíckeho Poľska vtipne poznamenáva, že tento dramatik nás týmto krokom opäť raz presvedčil o svojich nesporných kvalitách majstra absurda.⁵⁹

55 Havelka, M.: O středoevropských konstrukcích střední Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Teorie- Kritika, 2/ 2005, str., 203

56 Konstantinovic, Z.: Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas. Studien, München, 2003, str. 433

57 tamtiež, str. 448

58 Todorova, M.: Die Erfindung des Balkans: Europas bequemes Vorurteil. Primus, Darmstadt, 199, str. 213

59 Rupnik, J.: Hledá se střední Evropa. Proměny, 26/2/1989, str. 12

5.5 Novodobý stredoeuropeizmus

Ako sme už načrtli, celá diskusia (nesúca sa v intelektuálnom a kultúrnom duchu) prezentovala so silným dôrazom odlišnosť stredoeurópskej podstaty s podstatou čisto východnou a ostentatívne sa pridržiavala (z nášho pohľadu sporného) vylučovania Ruska z Európy. Popri tom jeden z najznámejších komentátorov tohto obdobia, T.G. Ash, dokázal napriek sympatii voči stredoeurópskym literátom dostatočne triezvo poukazovať i na ich mýticko-poetické tendencie. Ich počínanie (ako inklináciu zamieňať to, čo by malo byť, s tým, čo bolo) popisuje ako pomerne typickú záležitosť pre novodobý stredoeuropeizmus.⁶⁰ Nesúlad panuje i v odpovedi na otázku, kým vlastne Stredoeurópania boli (a sú). Ku nanovo sa ohlasujúcemu konceptu SE pristupovali jednotlivé národy s odlišnou motiváciou a tak neprekvapí, že odpovede na túto otázku sa v každej zemi rôzdia a poskytujú zaujímavý obraz o motivácii toho-ktorého obyvateľstva i o tom, ako sa stredoeurópski susedia navzájom videli. Pre Poliakov predstavoval koncept SE súhrnný priestor medzi Nemeckom a Ruskom, ktorý neobsahoval vylúčené Nemecko, ale zaberajúci pobaltské štáty a siahajúci až na Ukrajinu – mestá Vilno a Lvov sú považované za dôležitú historickú súčasť poľskej kultúry, práve tam sa pre Poliakov nachádza skutočná hranica medzi Západom a Východom. U Čechov a Slovákov sa ich prihlásenie ku stredoeurópskej debate môže javiť ako odhaľovanie nespokojnosti s nepodareným partnersvom, pre Slovincov a Chorvátov ako možnosť dištancovania sa od Belehradu i komunizmu.⁶¹ Články emigrantov publikované na Západe, rovnako ako i disidentov zverejňované v domácom samizdate putujúce následne v rámci možností taktiež smerom na Západ, zjednocovalo predovšetkým hľadanie spoločných vlastností politickej obce „bielych území“ na mape bipolárne nadstaveného sveta. Avšak tento pokus o oživenie (resp. novovytvorenie) „stredoeurópskej identity“ v realite 80. rokov minulého storočia sa v prostredí štátov formovaných silným nacionálnym princípom rozhodne nemohol zaobísť bez výrazného opomínania odlišných vlastností. Tento postreh sa pokúsi demonštrovať nasledujúca kapitola, venovaná heterostereotypom prežívajúcim dodnes na území krajín *heartlands*, teda v Čechách, na Slovensku, v Poľsku a Maďarsku. Práve týmto

60 Ash, T.G.: Ein Jahrhundert wird abgewählt- Aus den Zentren Mitteleuropas 1980-1990. Carl Hanser Verlag, München, Wien, 1990, str. 194

61 Rupnik, J.: Hledá se střední Evropa. *Proměny*, 26/2/1989, str. 14

stredoeurópskym krajinám sa venuje i Kunderova esej *Únose Západu*, ktorej rozbor tvorí zároveň poslednú, avšak najdôležitejšiu kapitolu tejto práce.

6 Zavilé nenávistné stredoeurópske heterostereotypy

“ Staré karikatury: husár Paprika z Uher, polský šlechtic- vetešník, nemecký nadutec a vídeňský elegán bez šarmu atd., se všechny proměnily v přívětivá a roztomilá rodinná foto připevněná na stěně kolem ústřední figurky neméně šťastně se „chechtající bestie“ z Čech a kolem slovenského dráteníka. Vědomí společných nevýhod hbitě potlačilo předsudky. “ 35

J. Gruša

Etnické heterostereotypy majú takmer vždy silne vybudované historické korene a zriedkakedy podliehajú časom výrazným zmenám. Je pravda, že niektoré povahové vlastnosti formujú silné dejinné udalosti, ktoré po svojom odoznení zoslabujú i relevanciu zažitého heterostereotypu, ašak určite môžeme formulovať jednoduché pravidlo, že podobne, ako videli a hodnotili svojich susedov naši rodičia, budeme ich vidieť a hodnotiť aj my- i keď už žijeme v inej dobe a s inými susedmi. Dobové heterostereotypy artikulujeme ako schematické a jednostranné predstavy o predstaviteľoch iného národa a názoroch na nich, vytvárané apriori pred skutočným spoznaním ich charakteru s dlhodobou pôsobnosťou.⁶²

Určite nás neprekvapí fakt, že prítomnosť a intenzita heterostereotypov je závislá predovšetkým od geografickej blízkosti jednotlivých národov- a ak hovoríme o hraniciach, nevyhneme sa nikdy susedom. Etymológia slova nás zavedie do slovanských jazykov, kde tento výraz vyjadruje „spolu sedenie“. Naproti tomu nemecký Nachbar je „sedliak, ktorý je blízko“. (akoby to nabádalo k úsudku, že zatiaľ čo Slovania popíjali za jedným stolom, Germáni každý pri svojom).⁶³

I keď sme podľa Konráda všetci viac-menej odnože stredoeurópskych krvných skupín a mali by sme sa preto vnímať dost' paralelne a s určitou rodinnou podobnosťou, neubránim sa na základe zažitých reakcií mojej generácie subjektívnemu pocitu, že vnímanie okolitých susedných národov je procesom odstupňovaným. Medzi Poliakmi a Čechmi som tak napríklad svedkom väčších „trecích plôch“ než medzi Poliakmi a Maďarmi (úplne špecifická je potom dvojica donedávna pohromade figurujúcich národov Čechov a Slovákov).

62 Nekula, M.: Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a němčině). In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Brno, 1999

63 Alner, J.: Jánošík a Kafka. KAFKA, 1/ 2001, str. 50

Ak by sme sa mali na chvíľu uchýliť ku matematickým úlohám kombinatoriky, vytvorili by sme z našich štyroch fokusovaných národov šesť relevantných dvojíc, prichádzajúcich so sebou na poli heterostereotypov do styku. Je však zaujímavé, že o ich početnejšom výskyte sa dá hovoriť len u troch pároch: česko-slovenskom, česko-poľskom a poľsko-maďarskom. Český národ svojich maďarských kolegov v súčasnosti nijak silne nereflektuje a rovnako tak vypadá i situácia panujúca medzi Poliakmi a Slovákmi (zdanlivo akoby mali Slováci svojou polohou a povahou blízko k Poľsku, ale odhliadnuc od romantizmus a katolicizmus, nespájajú tieto dva národy žiadne tesné historické väzby a Poliáci sa spomedzi územia bývalého Československa vymedzujú silnejšie voči Čechom, resp. Slovensko stále často nereflektujú ako samostatne stojacu republiku).

Špecifickú kapitolu naopak tvorí problematiku videné slovensko-maďarské „menšinové manželstvo“. Vďaka silne zastúpenej maďarskej menšine na juhu Slovenska de facto ale nie sú Maďari videní ako „klasickí cezhraniční susedia“ a pole heterostereotypov tu nadobúda úplne inú dimenziu. Podľa slov maďarského historika G. Jezsenszkeho de facto nemôžeme pred nástupom moderného nacionalizmu hovoriť o národnostnej neznášanlivosti medzi maďarským a slovenským národom. Tieto národy spolu nikdy nevedli žiadne vojny, spája ich skôr spoločná kuchyňa, hudba a gény, dodáva. Ich dnešné napätie nevyvolávajú vzájomne zažitú stereotypy, ale predovšetkým večne prítomné predsudky a nezodpovedné slová o maďarskom revizionizme na slovenskej strane. Ako však na záver podotýka, Maďarsko podpísalo v r. 1975 Helsinský záverečný akt (ktorý de facto vylučuje zmeny hraníc) a dodatočne ešte so Slovenskom uzavrelo o 20 rokov neskôr zmluvu, v ktorej oba štáty vzájomne odmietajú akékoľvek územné nároky, takže akákoľvek týmto smerom vedená debata je neopodstatnená.⁶⁴ Napriek tomu sú staré heterostereotypy dodnes živé, na maďarskej strane spojené so silnejšou ignoranciou, na slovenskej s negativizmom.

Pri vzájomnej percepcii národov hrá dôležitú úlohu predovšetkým ich ekonomická úspešnosť, kolektívna pamäť a kultúrna príbuznosť. Popri kultúrnej príbuznosti stredoeurópskeho regiónu je to práve spoločný údel „národov zradených na Jalte“, ktorý množstvo pozitívne i negatívne ladených heterostereotypov rozšíril a upevnil v povedomí obyvateľov onoho času troch komunistických republík. Národné sympatie i antipatie môžu byť často založené i na prvý pohľad nepochopiteľnej iracionalite, tak ako v prípade Poliakov a Maďarov. V dnes už neexistujúcej prílohe Lidových novín zo začiatku 90-tych rokov minulého storočia nazvanej „Stredoeurópske noviny“ sme sa mohli dočítať, že korene tohoto

64 Jezsenszky, G.: Slováci a Maďari: válka slov nebo skutečné smíření? LN, 4.8. 2006

priateľstva „bratov pri šabli i pohárik“ siahajú až do stredovekých a renesančných dôb, opantaných tradíciami o slobodumilovných a trpiacich národoch, pomáhajúcich si navzájom predovšetkým „vo zbrani“⁶⁵. Sarmatská povaha Poliakov, nesúca črty aristokratickosti a iskrivej impulzivnosti, dala vzniknúť aj maďarskému výrazu „*lengyelkendi*“ (chovať sa ako Poliak), popisujúceho v maďarčine podobné charakterové črty jedinca.⁶⁶

V priebehu 60-tych rokov, kedy nastalo vo východnom bloku všeobecné uvoľnenie politických pomerov, chodila mladá maďarská generácia ku svojim cezpoľným susedom nasávať vôňu slobody, ktorú na domácej pôde sama nezažívala. Nielen v Maďarsku sa v tej dobe postupne budoval obraz Poliaka-rebela, bojujúceho s najväčšími úspechmi proti ideológii východného bloku. Podobne ako Maďari videli i Česi a Slováci vo svojich severných susedoch nezdolných odporcov totalitného režimu, určite najnezdolnejších z pomedzi všetkých svojich „jaltských spolutrpiteľov“.

Na sklonku 60-tych rokov sa však Kádarov režim pustil do produkcie umelého obrazu Poľska na domácej pôde, výsledkom čoho bolo napokon spojenie Poliak-rebel nahradené inou, menej lichotivou významovou dvojicou Poliak-povalač.⁶⁷ Nech už sa pravda nachádzala z väčšej časti v argumentácii obhajujúcej tvrdenie o umelej snahe vládnej garnitúry zabrániť týmto spôsobom vytvoreniu maďarského spojenectva s Poliakmi, alebo v holom fakte rozvoja poľského čierneho obchodu a šmelinárstva, „aristokratický šmrnc“ Poliakov bol u susedov raz a navždy narušený. Podobný obraz bez pozitívneho, sarmatsky ladeného náboja sa zafixoval i v bývalom Československu. Je to obraz, ktorého podobu preberala i moja generácia- ako malé deti sme v 80. rokoch často od rodičov počúvali o poľských „cinkciarzoch“, šmelinároch a vekslákoch. Pozitívny obraz poľského národa sa ku nám naopak dostával len mlhavo a sprostredkovane. Utvárala ho predovšetkým literatúra a história, vidiac a popisujúc Poliakov ako opustených romantikov, bojujúcich „rytierov v mene Boha“, zatiaľ čo za podobu toho negatívneho nesie zodpovednosť realita každodennosti. Najčastejšie sme sa totiž so svojimi susedmi stretávali na povestných poľských trhoch v príhraničných oblastiach, zatiaľ čo poľskí spisovatelia, maliari a umelci pre nás ostávali prevažne neobjavení. Šalda popisuje česko-poľské pomery už v 30. rokoch minulého storočia ako do krajnosti napäté, bolestne podráždené a nepriateľské. Vyčíta českej mentalite, že predovšetkým v kultúrnej oblasti pre nich Poľsko bolo a ostáva terra incognita: „*Slowacki, tvůrčí duch prvního řádu, je u nás skoro*

65 Reimanová, J.: Polák maďarskýma očima. LN, príloha Středoevropské noviny, 26.10. 1994

66 tamtiež

67 tamtiež

neznámý, zatím co jsme se honili za lecjakou pochybnou veličinou západní, a dodávám za sebe, i ruskou.“⁶⁸

U samotných Poliakov bola podobne v historickom horizonte (do polovice 16. storočia) civilizačná úroveň susedného českého územia vysoko cenená a uznávaná. Poľskí spisovatelia dokonca často používali vo svojich dielach bohemizmy, narábajúc tak pred zrakom svojich čitateľov s češtinou ako s ceneným jazykovým vzorom. Negatívny stereotyp Čecha na poľskom území sa začal vyskytovať až v 19. storočí, teda v dobe, kedy boli obidva národy nútené zdieľať spoločné hranice habsburskej ríše.⁶⁹ Vynárajúcu sa priepasť prehlboval i odlišný pohľad na otázku panslavizmu: česká idealizácia Ruska sa v Poľsku vďaka jeho vlastnej historickej skúsenosti s príliš veľkým pochopením nestretla. Čech vystupoval v rakúskom zábore Poľska ako nemecký predstaviteľ uzupátorkej moci a II. Svetová vojna ešte posilnila existujúci protiklad statočných Poliakov a zbabelých Čechov, pripravených reagovať na každý nastolujúci sa kompromis.⁷⁰ Obe najčastejšie predhadzované vlastnosti-zbabelosť z poľskej strany a „vekslácke ničnerobenie“ zo strany Čechoslovákov, je cítiť i v nasledujúcom dobovom citáte: „*Poláci se slzami v očích zastavují československé turisty vracející se z dovolené v Polsku uprostřed invaze armád Varšavského paktu a omlouvají se za účast jejich armády na tomto hanebném činu. Ale Poláci se také ptají: proč Čechoslováci nebojují? Oni nebojují nikdy. Česi a Slováci se dívají s obdivem na odvahu a rozmach Solidarity. Ale zároveň si říkají, že Poláci nechtějí příliš pracovat a že za tuto „polnische Wirtschaft“ a turecký nepořádek budou muset zaplatit oni- pracovití Česi a Slováci.*“⁷¹ Najživšiou-a z môjho pohľadu i najdiskutovanejšiou kapitolou však určite ostáva otázka vzájomnej percepcie susedských jazykov. Poľský jazyk pripomína Čechom i Slovákom jazyk malých detí, nezvládajúcich ešte výslovnosť dlhších a zložitejších viet a robiacich tak z ich vlastnej reči „infantilný džavot“. Predovšetkým veľa Čechov súdi, že poľština je archaická a primitívna deformácia ich vlastného jazyka. Česi ani Slováci si však paradoxne neuvedomujú, že ich vlastné jazyky môžu (a znejú) Poliakom podobne infantilne.

Českí „Pepičkovia“ ale podľa priebežne vyhodnocovaných ankiet zastávajú neustále pozíciu najobľúbenejších poľských susedov. Poliáci ich charakterizujú najčastejšie cez zprofanované symboly Švejka, Škody, či knedlíčkov a v jednotlivých anketách dodnes

68 Šalda, F.X.: Šaldův zápisník VII. 1934- 1935. Československý spisovatel, Praha, 1994, str. 94

69 Gracová, B.: Stereotypní vnímání Čechů a Poláků u studující mládeže. In: Hrodek, D. (ed.): Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Univerzita Karlova v Praze, Filosofická fakulta, Praha, 2003, str. 11

70 Veľmi vďačný príklad podáva pointa vojnového vtipu, ktorý nám bol v podobnej súvislosti spomínaný na výberovom seminári o poľskej literatúre 20. storočia. Je založený na krátkej a trefnej otázke: „Vieš, prečo Česi nemajú partizánov? Pretože Hitler im to zakázal.“

zmieňujú poľské názory na nevkusnosť susedov pri obliekaní, alebo klasický hit 80. rokov, „futbalistický účes“ pozostávajúci zo vzadu predĺžených vlasov a krátkej ofiny, ktorému podľa nich českí (podobne ako i slovenskí) muži holdujú dodnes.⁷²

Česko-slovenské pomery na poli heterostereotypov netreba na „domácej pôde“ príliš dlho popisovať. V 19. storočí pripomínali „podrobeným“ Slovákom ich malosť a subalternosť Maďari, po vzniku samostatnej republiky ich v tom vystriedali Česi. Slováci boli v mladej samostatnej republike vždy považovaní za „zaostalých Čechov“ a ich dávno kodifikovaná spisovaná podoba jazyka bola reflektovaná ako púhy český dialekt.

L. Holý popisuje vo svojej publikácii *Malý český člověk a skvělý český národ* zažitý obraz „zdravého slovenského chasníka v ľudovom kroji“, spojeného u Čechov historicky s kategóriami zaostalosť, mladosť, príroda, emocionalita a východ, zatiaľ čo vlastný, český autostereotyp sa spájal s pokrokom, dospelosťou, kultúrou, racionalitou a západom.⁷³ Z takto popísaného komparačného obrazu je cítiť určitý zažitý česko-slovenský antagonizmus v zmysle „my sme tí dobrí a oni sú tí zlí“ (v zmysle horší, večne druhí). Za najznámejší a historický najstarší heterostereotyp (pretrvávajúci dodnes) je považovaná predstava slovenskej inferiority. Česi vnímajú Slovákov ako svojich bratov, avšak metafora príbuzenstva nevyjadruje pocit rovnosti. Obraz staršieho a mladšieho brata vystupuje dodnes do popredia predovšetkým vo vzájomných vrcholových športových stretnutiach na medzištátnej úrovni (ak nie je „mladší brat“ vyradení už v kvalifikačných súbojoch).

Inak ale v súčasnosti medzi Českom a Slovenskom vládne až „biedermeierovská idylka“, i keď otázka, ktorá automaticky vyvstáva, znie, čo tento stav reálne spôsobuje. Zmenili sa naše „bratské postoje“, alebo sa len menej navzájom „legislatívne a fiškálne“ dotýkame a preto to celé menej bolí?

Vráťme sa však späť do diania 80. rokov, a síce priamo do jeho centra. Na scéne sa objavuje M. Kundera.

71 Povolný, M.: Střední Evropa dnes a zítra. *Proměny* 23/2 1986, str. 45

72 Gracová, B.: Stereotypní vnímání Čechů a Poláků u studující mládeže. In: Hrodek, D. (ed.): Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Univerzita Karlova v Praze, Filosofická fakulta, Praha, 2003, str. 19

73 Holý, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Sociologické nakladatelství, Praha, 2001, str. 96

7 Kundera – protest proti zmiznutiu stredú

7.1 Splynutie homo poeticus a homo politicus

Je nepochybné, že najlepšie sa podarilo vystihnúť stredoeurópsku atmosféru silne postavenej beletrie. Spisovatelia sebavedome označovaní za „Stredoeurópanov“, rozhodnutí zasadzovať sa za práva a jednotlivé požiadavky obyvateľov, o ktorých sa v parlamente mlčalo, začali preberať i úlohu, ktorá za normálnych okolností prináleží demokraticky zvolenému parlamentu. Tento postup v situácii, kedy zlyhala politická opozícia, predstavoval pre západne položené zahraničie pozoruhodný fenomén. M. Kundera bol v Európe oslavovaný ako Musilov pokračovateľ a jedného dňa roku 1984 ho jeho krátka, ale „hlučná“ esej vyniesla na vrchol citačného indexu a urobila z neho „zhmotnenú ikonu strednej Európy“⁷⁴ Ako najčítanejší autor spomedzi svojich kolegov doma i v zahraničí zaistil tomuto konceptu na Západe všeobecnú platnosť a žiadúcu popularitu. Dnes už sa de facto stalo nemožným, priblížiť sa originálnemu textu bez toho, aby sme vzali do úvahy vzápätí sa objavujúce vplyvné, ale menej početné kritiky, a naopak početné, ale menej vplyvné súhlasy. Akoby pôvodný text stratil svoju vlastnú autonómiu a každému odoprel novátorský pohľad, šancu vrátiť sa ku nemu nezaujato. Čím bol vlastne jeden z mnohých textov tohto moravského emigranta tak rajcujúci? Nenadviazal ním predsa len na módne téma intelektuálov, spomínajúcich v exile nostalgicky na svoj domov? I keď je u Kundery silne cítiť vplyv, ktorý mala stará c.a k. monarchia na generáciu otcov a starých otcov žijúcich ešte za jej čias, jeho cieľ bol odvážnejší. Svoj názor adresoval smerom na Západ v presvedčení spustenia katalizátora reflexie celého európskeho dedičstva. Domnieval sa, že štatút „politckej neexistencie“ Ruskom podmanených krajín robil zo SE varujúce zrkadlo možného osudu celého európskeho kontinentu, určité „laboratórium zániku“⁷⁵.

74 Esej *The Tragedy of Middle Europe* sa prvýkrát objavila 26.4. 1984 v *The New York Review of Books*. Vyvolala pozoruhodný ohlas a vzápätí bola preložená do viacerých jazykov (vyšla rovněž v parížskom *La débat*, nemeckom *Die Zeit* a.i.). S jej českou verziou sa môžeme stretnúť vo viacerých samizdatových časopisoch publikovaných v 80. rokoch, s jej skrátenou verziou vo *Svědectví* č.74.

75 Kundera implicitne varoval pred tendenciou sústreďovania moci v rukách rozľahlejších (a počtom nemnohých) štátov, ktoré by zo zvyšku Európy autonómnych a politicky silných národov urobili „druhú Strednú Európu“ malých, prizeraúcich sa národov. Malé národy strednej Európy podľa neho dejiny nevytvárali, ale podstupovali. Odtiaľ teda pochádza ich intímna oboznámenosť s ideou zániku.

7.2 Únos Západu

Únos Západu je pre nás vlastne štartovou i cieľovou čiarou, písomne zachytený symbol celého stredoeurópskeho výkriku. Stredoeurópski intelektuáli prejavovali dlhodobu svoju nespokojnosť so statusom quo, nastoleným Východom i Západom Európy a Kundera sa vo svojom beletristicky ladenom výklade rozvrhnutého do jedenástich bodov pokúšal práve o redefiníciu bipolárne nastavenej politickej mapy. Formuloval povstania v Maďarsku, Československu a Poľsku úplne nanovo. V jeho očiach neboli jednotlivými východnými drámami, ale predstavovali drámy samotného Západu. Zastával názor, že nie politika, ale kultúra je tou rozhodujúcou silou, uprostred ktorej národy konštruujú svoju identitu a pomocou ktorej vyjadrujú svoj typický charakter. V rámci tejto koncepcie argumentoval tvrdením, že stredoeurópska identita ako suma identít malých národov tohto prostredia tvorí nedeliteľnú súčasť európskej skúsenosti, nestrácajúc však zároveň svoj vlastný, nezameniteľný profil. Kundera vychádzal z teritória starej monarchie a kultúru spájal predovšetkým s Viedňou, Prahou a Budapešťou. Jeho vtedajšie stredoeurópske vymedzenie automaticky vylúčilo Nemecko a Rakúsko, o Balkáne sa nezmienilo ani v náznaku. Avšak takto stanovený koncept sa javí dosť paradoxný v momente, ak považujeme Rakúšanov za samostatný národ. Autorov popis malých národov medzi Ruskom a Nemeckom by tak získal „jemné argumentačné trhliny“, pretože Kundera nezmieňuje Rakúsko ani ako tú časť SE, ktorej bol pridelený štatút západnosti.

Ak by sme mali s decentnou nadsázkou a skratkovite priblížiť obsah tejto „programovo pojatej“ eseje, výsledok by bol nasledovný: Československo, Poľsko a Maďarsko, tri krajiny vylúčené bez vlastného zavinenia z medzí vlastných dejín a vlastného osudu, ocitajúce sa v povojnovej krajine nikoho, lemované západoeurópskou a východoeurópskou zemínou. Územie európskej drámy- drámy Západu. Národy, podľa Kundery považované za odveko západné, sa stali obeťami únosu a jedného dňa sa prebudili premiestnené a indoktrinované, zistiť, že sa ocitli na Východe. A kto za to nesie zodpovednosť? Samozrejme najväčší úhlavný nepriateľ vzdialeného civilizačného okruhu Rusko, ale i samotná stará Európa- tá, ktorá to všetko nechala dopustiť. Pomedzi riadky voči Východu i Západu negatívne vyznievajúce je čitateľ neustále presvedčaný i o tom, že všetky relevantné humanitné zásluhy minulého storočia majú na svedomí iba a len stredoeurópski veľikáni: Kafkom začínajúc a Freudom končiac. Pozoruhodne veľká dávka kontroverzných pasaží jednej relatívne krátkej eseje?

7.3 Rusko ako neeurópska civilizácia

Najbúrlivejšie spomedzi všetkých boli reakcie vyvolané vypovedaním Ruska z Európy. Kundera mu síce neodopiera nárok na post integrálnej súčasti spoločného európskeho dedičstva, ale popisuje ho explicitne ako inú civilizáciu: „*Rusko poznalo katastrofy jiných (větších) rozměrů, má jinou představu prostoru (prostoru tak nesmírného, že dokáže pohltit celé národy), jiné ponětí o čase (pomalém, trpělivém), jiný způsob jak se smát, žít a umírat...Chci prostě ještě jednou připomenout, že na východních hranicích Západu více než kde jinde pohlížejí na rusko nejenom jako na další evropskou velmoc, ale jako na jedinečnou civilizaci, jinou civilizaci.*“⁷⁶ Nevylučuje určité „kultúrne zásnuby“ medzi oboma časťami Európy, avšak popisuje ich ako dávnu spomienku. V Rusku 80. rokov hral prím ruský komunizmus a jeho protizápadná posadnutosť. Na rozdiel od Solženicyna, ktorý videl komunizmus ako import Západu, stelesňoval pre Kunderu čisto rusifikovaný systém, vymykajúci sa západnej tradícii.

V názore o kultúrnej (resp. civilizačnej) inakosti Ruska neostáva Kundera nijak osamotený. Stretávame sa i s reakciami, že z kultúrneho hľadiska ležalo Rusko vždy mimo Európu, pretože nebolo dotknuté renesanciou. Ako konštatuje G. Barraclough, svojou politickou štruktúrou neobmedzenej moci sa tento štát založený Ivanom Hrozným uberal skôr východným smerom ku osmanskej ríši. V priebehu 16. storočia síce do Moskvy dorazili predstavitelia európskeho Západu (tj. zo Západu z pohľadu dnešného), ale ruský duch nejavil o preberanie latinsko-západnej kultúry veľký záujem. Profitoval prevažne z technického nóva, predstavenom talianskymi staviteľmi, francúzskymi pisármi a nemeckými tlačiarimi.⁷⁷

V 18. storočí sa však môžeme stretnúť s názorom, že Európa sa nachádza presne tam, kde sa nachádzajú jedinci zasiahnutí myšlienkami osvietenstva, a ako podotýka M. Ryklin, francúzsky ladené Rusko tej doby ich bolo plné.⁷⁸ Rusi sú často označovaní ako národ napodobovateľov, ktorý od Európanov preberá všetko a nijak sa im pri tom nepribližuje, pretože v Rusku tieto „kultúrne pôžičky“ dostávajú úplne iný význam než originál. Na druhú stranu sa však po októbrovej revolúcii z Ruska samého stal napodobňovaný predmet na Západe, prezentovaný ako avantgarda pokrokového ľudstva. Medzi Ruskom a zvyškom Európy fungujú odlišné civilizačné kódy (vyplývajúce predovšetkým z historicko-náboženských súvislostí popísaných v predošlej kapitole), avšak pre nás nadôležitejšou

76 Kundera, M.: Únos Západu. 150 000 slov, IV/85/10, str. 113- 114

77 Schulze, H.: Evropská identita a návrat antiky. Střední Evropa 87 /1999, str. 14

78 Ryklin, M.: „Šiboleť“ aneb hranice Evropy. KAFKA, 11/ 2003, str. 60

otázkou ostáva existencia, resp. neexistencia ich spoločného menovateľa. Táto debata sa najsilnejšie odzrkadluje v historicky danom spore ruských slavjanofilov a západníkov. K. Schlogel uvádza niekoľko príkladov ruských intelektuálov 20. storočia, ktorí sa pri pokusoch o kultúrnu autodefmíciu snažili pôsobiť ako protiváha západnej Európy, avšak svoju identitu nevidia ako čisto antieurópsku.⁷⁹ Filozof J. Borodaj tak hovorí o hybridnej kultúre, podľa A. Achiesera je sovietská spoločnosť určitá medzi-civilizácia (civilizácia prechodu, nepatriaca ani ku Východu, ani ku Západu, tj. vymyká sa rovnako tak zákonitostiam liberálnej ako i tradicionalistickej civilizácie) a slovami Plechanova je to bytosť s ázijským telom a európskou hlavou. Rusko bolo podľa J. Křena takisto do európskych záležitostí častokrát involvované- niekedy v role policajta, inokedy ako záchranca (spasiteľ).⁸⁰ Nemôžeme taktiež zabúdať na fakt, že Fínsko, Poľsko, Litva, Lotyšsko a Estónsko sú dnes z nášho pohľadu považované za plnoprávnu súčasť Európy, i keď pôvodne boli zložkou ruského cárstva. Odpoveď, ktorá sa v tejto ruskej kauze naskytuje, môže byť povahy geografickej. Rusko z pohľadu dnešného i minulého môžeme považovať na Euroáziu. Avšak kto by pod túto kategóriu spadal spolu s ním?

Vráťme sa ale ku Kunderovej eseji *Únos Západu*. Najvýraznejším oponentom Kundery „na diaľku“ (podľa dnes dostupných samisdatových a exilových materiálov) bol v spore o štatút ruskej civilizácie M. Šimečka. Ako prvé vyčítal svojmu protivníkovi vo svojej reakcii používanie pojmu Rusko (zamieňané ekvivalentne so Sovietskym zväzom), vtipne dodávajúc, že Rusko je pre Kunderu na rozdiel od Sovietskeho Zväzu pojmom pohodlným, nespotrebuje naň pri písaní toľko úderov stroja.⁸¹ Parížsky emigrant zastával názor, že príslušnosť SE ku Západu bola prelomená až po politických prevratoch povojnovej doby. Vsugerováva nám tak myšlienku, že začiatok tohoto konca je spojený s príchodom Ruska. To Šimečka vyvracia: „*Jistá slušnosť politických a kulturních poměrů, která trvala u národů SE více méně do roku 1937, byly vyrvána z kořenů Hitlerem... nádor, který zahubil to, co tu předtím bylo, vyrostl na západoevropských dějinách a živil se z odpadků západoevropských myšlenkových vynálezů. Taková byla skutečná dějinná posloupnost, jen zbytečky staré střední Evropy dodýchaly v ruském náručí.*“⁸²

Pokusy o zničenie českej, resp. slovenskej kultúry nemali na svedomí len Rusi a Kundera podľa neho pozabúdala i na fakt, že osudový rok 1968 predstavoval vlastne len

79 Schlögel, K.: Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa. In: Die Mitte liegt ostwärts. Carl Hanser Verlag, Mníchov, 2002, str. 154

80 Křen, J.: Dvě století střední Evropy. Argo, Praha, 2005, str. 19

81 Šimečka, M.: Jiná civilizace? Svědectví č. 74, str. 352

82 tamtiež, str. 353

reprízu. Prvý generálny útok na duchovnú identitu Československa sa odohral už v 50. rokoch.

Obviňoval na jednej strane Sovietsky Zväz z imperiálneho záboru a Západ z toho, že sa nečinne sa prizeral a tento konečný stav dopustil. Žiadnu odpovednosť stredoeurópskej inteligencie však podľa Šimečka ani v náznakoch nespomenul, avšak a o to naliehavejšie hovoril o fatálnom konaní Východu, vo sfére ktorého sme sa jedno povojnové ráno prebudili. Popri tom ale opomenul jeden historicky neoddiskutovateľný fakt, že „mnozí lidé, zvláště mezi stredoevropskými vzdělanci o takovém probuzení už dávno před válkou nejen snili, ale také jej pilně připravovali, a proto pro ně a jejich okolí nebylo ani zdaleka tak nečekané a nevídané, to Kundera rovněž pomíjí.“⁸³

Šimečka s miernou dávkou irónie priznáva Kunderovmu počínaniu i pozitíva, zdôrazňujúc fakt, že „v každém případě vysvětlil Američanům hezky, že duchovní přínos národů střední Evropy, „obětí a outsiderů dějin“, je ve svém významu pro Evropu nesrovnatelný s dnešní politickou zakřiveností tohoto prostoru.“⁸⁴ Svoj príspevok ale ukončuje s odporúčaním, že ich mal skôr pripraviť na to, aby sa v prípade príchodu Rusov na americké územie obávali skôr zmyšľania a jednania svojich vlastných (doposiaľ) blízkych a demokraticky zmýšľajúcich spoluobčanov.

7.4 Dichter und Denker – Richter und Henker

Z Kundery silne vyžaruje klasická dichotomická tendencia autorov stredoeurópskeho disentu. Inak povedané: to, čo je skutočne naše, stredoeurópske, je a bolo vždy západné, racionálne, humanistické, demokratické a tolerantné, schovávaajúce sa pod hlavičkou „Dichter und Denker“, zatiaľ čo pre Východ zostávala klasicky len tyrania a despotizmus, odpovedajúca zvyšnej dvojici „Richter und Henker“.⁸⁵ „Zemepisnú Európu“ vidí Kundera rozdelenú na dve separátne sa vyvíjajúce polovičky: v jednej hrá dlhodobý prím katolícka cirkev, v druhej ortodoxné kresťanstvo a vzájomné hranice týchto dvoch teritórií menia razantne svoju tvár až po roku 1945: „...po válce vznikli v Evropě tři základní situace: západoevropská, východoevropská, a jako nejsložitější z nich situace zemí ležících zeměpisně uprostřed- v kulturním smyslu na Západě a v politickém na Východě.“⁸⁶ Z uvedeného citátu

83 tamtiež, str. 354

84 tamtiež, str. 352

85 Ash, T.G.: Ein Jahrhundert wird abgewählt- Aus den Zentren Mitteleuropas 1980- 1990. Carl Hanser Verlag, München, Wien, 1990, str. 194

86 Kundera, M.: Únos Západu. 150 000 slov, IV/85/10, str. 112

jasne vyplýva, že „stredoeurópska situácia“ bola pre Kunderu záležitosťou povojnovou, novo vytvorenou. Dejiny Poliakov, Čechov, Slovákov i Maďarov prezentoval ako „najkrehšiu súčasť Západu“, skrytú pred ostatnými za oponou ťažko prístupných jazykov.⁸⁷ To samozrejme nekorešponduje s trojregionálnym historickým konceptom J. Szűcsa. Kundera akoby schválne ignoroval historické fakty (nami popisované v predošlej kapitole), ktoré zo Strednej Európy vytvárali v porovnaní so Západom predpolie a nárazníková oblasť, krajinu s nádychom provinciálnosti a črtami „ázijskej stepy“. Zarážajúce je predovšetkým to, že Kundera bez pochybností stavia na rovnakú úroveň územia všetkých štyroch národov, i keď rozlohou veľké územné časti Poľska a Slovenska boli ešte v 19. storočí považované za územia bez historického charakteru a ich kultúram sa pripisoval štatút exotického folklóru.⁸⁸

Autor akcentuje odlišnosť medzi Východnou a Strednou Európou tak, že ich zasadzuje do iného civilizačného okruhu, ale pred historickými konceptami prezentujúcimi jasné (i keď nie diametrálne odlišné) rozdiely medzi Západom a Stredom zatvára oči. Akoby týmto jednaním predpovedal podobu prúdu myslenia, ktorý na Západe prevládal na začiatku 90. rokov. S jeho popisom sa môžeme stretnúť u S. Huntingtona, ktorý analyzuje situáciu tesne po páde železnej opony. Väčšina Západoeurópanov sa podľa neho ztotožňovala s civilizačným paradigmatom vidiacim koniec Európy tam, kde končí západné kresťanstvo (v takom prípade by bola SE poslednou, najvýchodnejšou časťou Európy). Huntington ale parafrázuje názor M. Howarda, s ktorým sa sám stotožňuje, že Západ musí vidieť a uznať komunizmom potieraný rozdiel medzi strednou a východnou Európou.⁸⁹ Krajiny, náležiac kedysi k západnému kresťanstvu, územne tvoriace súčasť habsburského impéria a Poľska, majú podľa Howarda plné právo náležať do kultúrneho a ekonomického spoločenstva západnej Európy. Pojem východnej Európy by mal byť rezervovaný pre územie vyvíjajúce sa pod záštitou pravoslávnej cirkvi (t.j. Rumunsko, Bulharsko a „európska časť“ bývalého Sovietskeho zväzu). Okrem Ruska ale Východ u Kundery ostáva neidentifikovaný. Mimo spomínaného konceptu troch krajín Československa, Poľska a Maďarska (*heartlands*), nespomína v súvislosti so SE žiadne iné územné oblasti bývalej monarchie a ku štatútu vtedajšej Juhoslávie, Bulharska či Rumunska sa nevyjadruje.

87 tamtiež, str. 114

88 Krzemiński, A.: Kdy zeměpisná poloha přestává být můrou. KAFKA, 1/2001, str. 40

89 Huntington: Střed civilizací. Rybka Publishers, Praha, 2001, str. 184

7.5 Multifasetová avantarda c. a k. monarchie

Kundera pri svojom popise vyzdvihuje kultúrnu multifasetovosť a polyglotnosť celého popisovaného regiónu, odmietajúce pri tom všetko, čo by smerovalo ku uniformite a centralite: „*Střední Evropa toužila být zhuštěnou verzí Evropy se vši její kulturní rozmanitostí, jakousi malou arcievropskou Evropou, zmenšeným modelem Evropy, vytvářeným podle jediného pravidla: co největší rozmanitost na co nejmenším prostoru...nic totiž nemohlo být střední Evropě s její vášní pro rozmanitost vzdálenější, než Rusko: uniformní, standardizující, centralizující.*“⁹⁰

S úplne opačným názorom sa však stretáme v článku V. Bělohradského, uverejnenom v jednom z prvých čísiel (vtedy ešte samizdatového) periodika *Střední Evropa*. Bělohradský definuje civilizáciu „*jako kulturní modely společenského jednání, které jsou sdíleným prostředím 2 + n společností. Toto prostředí zahrňuje společný jazyk nebo rozšířenou vícejazyčnost, používání stejné základní technologie, stejné zákony a pravidla rozhodování, stejnou dynamiku veřejného mínění, stejnou každodennost, určitou míru náboženské a ideologické jednoty.*“⁹¹ Popísať civilizáciu podľa neho znamená sústrediť sa na ten element konkrétnej kultúry, ktorý ma potenciálne najväčšiu schopnosť univerzalizácie, tj. presadenia sa ako zdieľané prostredie viacerých spoločností. Dodáva, že multinacionálne územie strednej Európy nikdy nebolo zjednotené jazykovo, historicky, ani nábožensky a permanentný deficit legitimitnosti sa postupne nahradzoval budovaním dokonale neosobnej legálnosti. Oproti Kunderovi, ktorý uniformnosť a centralizmus popisoval ako absolútne cudzie elementy stredoeurópskeho regiónu importované z Ruska, definuje Bělohradský stredoeurópsku jednotu predovšetkým na základe týchto dvoch komponentov: „*Středoevropská civilizace může být definována jako „ultralegalistická“ v tom smyslu, že funkcionáři, zákon, aparát, centrální systém měř a vah, uniformy, razítka a úřadovny a státní platy a kariéry jsou tím jediným universálním elementem, kolem něhož a skrze který vzniká středoevropská jednota a její zvláštní ethos.*“⁹² Svetovosť stredoeurópskej literatúry následne vidí v tom, že pocítila skôr než celý západný svet groteskno tejto legálnosti, ktoré do seba chcela vstrebať legitimitnosť a stať sa stredom každej individuálnej stredoeurópskej existencie: „*středoevropská kultura je*

90 Kundera, M.: *Únos Západu*. 150 000 slov, IV/85/10, str. 113

91 Bělohradský, V.: *Útěk k uniformitě a pád pořádku. Švejk jako součást středoevropské literatury*. *Střední Evropa (samizdat)*, str. 43

92 tamtiež

*reflexí nad absurdností úsilí oblécti do uniformy nepořánou energii života, odmyslet navždy od noční stránky života, od toho „co jiné je než zákon“, od „neměřitelného“*⁹³.

Stredná Európa (sama pred sebou, tzn. nie z pohľadu Západu) podľa Kundery neprestala existovať ani po rozbití monarchie (prídac o svoje hradby) a ani po vyvraždení väčšiny židovského obyvateľstva počas II. Svetovej vojny (prídac o svoju dušu).⁹⁴ Práve v židovskom elemente sa koncentroval a odrážal osud SE: *„Žádná jiná část světa nebyla tak hluboce poznamenána působením židovského génia. Židé, všude cizinci a všude doma, byli ve dvacátém století hlavním kosmopolitním, integrujícím živlem ve střední Evropě. Byli její intelektuální tmel, kondenzovaná verze jejího ducha, tvůrci její duchovní hodnoty.“*⁹⁵ Avšak vždy keď sa Kundera pokúša evokovať pocit stredoeurópskeho domova, poukazuje na starú monarchiu, plnú spleti národných osudov. Podobne, ako sa európska kultúra často považovala a považuje za pupok sveta, považoval Kundera za pupok Európy kultúru stredoeurópsku. Avšak postavy ako Freud, Husserl, Mahler, Roth, Kafka a ďalšie autorom menované, nezosobňujú úplne kultúrnu podobu tohto priestoru v 80. rokoch minulého storočia. Akoby sa Kundera takmer o sto rokov posunul do minulosti a cez svoju parížsku optiku odmietal vidieť inú podobu tejto „neistej oblasti medzi Ruskom a Nemeckom“. Stredoeurópska kultúra v jeho podaní bola kultúrou fin de siècle. Na rozdiel od iných autorov (ako napr. K. Schlogel) popisuje kultúrnu jednotu tohto regiónu výhradne prostredníctvom vysokej kultúry.⁹⁶ Táto pozícia sa ale javí ako ťažko obhájiteľná v situácii, kde vysoká kultúra prezentuje jednotlivé štátne uskupenia, formované nacionalistickým a historickým charakterom. Ľudia sa vzájomne poznávajú podľa „Alltagskultur“- kultúry všedného dňa, ktorá rozhoduje o pocite, či sa niekde cítime ako doma, alebo zažívame pocit cudzoty. Je nesporné, že kultúra každodennosti pre národy v stredoeurópskom regióne predstavuje určitý resentment komunistickej doby. Rovnaké panelákové stavby, seriály z detstva a spomienky na unifikované tapetové vzory v takmer celom východnom bloku sú komponenty, ktoré dodnes ľudí z Poľska, Maďarska, Česka, Slovenska ale i východného Nemecka spájajú a pripomínajú im detstvo. Jedine prostredníctvom toho je i mladšia generácia (ktorá zažila zmenu komunistického režimu z pohľadu dieťaťa) schopná pociťovať prítomnosť určitej jednoty SE (ak sa o nej dá hovoriť).

93 tamtiež, str. 44

94 Kundera, M.: Únos Západu. 150 000 slov, IV/85/10, str. 117

95 tamtiež, str. 115

96 Zatiaľ čo „vysoká kultúra“ predstavuje určitý aristokratický svet umelcov „nepochopených okolitým svetom“, ktorí ponúkajú obmedzenej časti verejného publika diela snažiace sa o kontakt s metarovinou vlastnej významovosti, zohráva „nízka kultúra“ svoju podradnejšiu, masovú úlohu. V podobnej súvislosti sa dá hovoriť o Alltagskultur- kultúre všedného dňa.

Bolo by scestné (z našej i Kunderovej strany) kategorizovať jednu vysokú kultúru SE, keď všetky „malé nacionalistické národy“ tohto regiónu bojovali za svoju vlastnú. Kundera vlastne výčtom prevažne beletristických a hudobných velikánov zo začiatku 20. storočia popisoval intelektuálnu avantgardu starej monarchie, prihlásiac sa tak ku módnjej vlne Paríža 80. rokov. Západná kultúrna scéna sa v nej v tomto období vzhladla a z kozmopolitne ladených diel Kafky či Mahlera vytvorila dobre predajný „remake“.

7.6 Odporúčanie sa kultúry?

Zmiznutie SE popisuje Kundera ako jednu z najväčších udalostí 20. storočia pre civilizáciu Západu.⁹⁷ Európa voči nemu podľa autorovej argumentácie ostala slepá z jediného dôvodu: svoju jednotu už nepocituje ako jednotu kultúrnu. Tak, ako sa Európania prestali identifikovať s kresťanstvom, opustili i kultúrnu sebaidentifikáciu, dodáva. Popri tom však neponúka žiadnu novú alternatívu, opakuje iba konštatovanie o „odporúčaní sa kultúry“. Ľudia na Západe túto situáciu podľa jeho slov prijímajú ako niečo bezvýznamne banálne a sotva postrehnuteľné. Romány, poézia, literárne časopisy, malé divadlá a kabarety, filozofické diskusie: presne na týchto elementoch stáli a čerpali podľa Kundery všetky stredoeurópske revolty a presne tieto elementy sa zo Západu už dávno vytratil. V kultivovaných parížskych kruhoch sa pri večeri hovorí už len o televíznych programoch, dodáva.⁹⁸ V samotnej Európe sa pojem Európa nepovažoval za hodnotu a autor na konci svojej eseje prichádza ku prekvapivému vyústeniu: „*Skutečnou tragédií strední Evropy není Rusko, ale Evropa.*“⁹⁹ Ako podotýka M. Havelka, takéto vymedzenie Kunderovej Strednej Európy by sa mohlo interpretovať i ako pokus o kultúrnokritické obrátenie osvietensko-civilizačného západovýchodného spádu v prospech novej, stredoeurópskej civilizácie.¹⁰⁰ Avšak dnes, o 20 rokov neskôr, by Kundera musel konštatovať, že skutočnou tragédiou Strednej Európy je pravdepodobne Stredná Európa sama, možnosti ostatných vinníkov boli vyčerpané. Tematika televíznych programov totiž nabúrara „stravovacie rituály“ i v jeho rodnom, slobodnom a stredoeurópskom Česku.

Dostávame sa tak ku predloženiu odvážneho konceptu vystavanom na argumentoch, ktoré na svoje overenie museli počkať. Ak by sme totiž pristúpili na Kunderovo tvrdenie, že

97 Kundera, M.: Únos Západu. 150 000 slov, IV/85/10, s.116

98 tamtiež, str. 117

99 tamtiež, str. 118

100 Havelka, M.: O středoevropských konstrukcích střední Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Teorie- Kritika, 2/ 2005, str. 210

„biafra ducha“ sa uskutočnila paradoxne na území demokratického Západu, museli by sme priznať určitú dvojsečnosť komunistického režimu. Jeho vedľajším produktom v satelitných štátoch bol totiž vznik „paralelnej kultúry“. Stovky samizdatových kníh, desiatky strojopisných časopisov, polooficiálne výstavy, semináre, koncerty i preplnené divadlá stelesňovali podľa V. Havla kultúru, ktorá z rozličných dôvodov nemohla, resp. nesmela zasahovať verejnosť médiami riadenými štátnou mocou. Na svoje pôsobenie využívala písacie stroje, súkromné ateliéry alebo bytové priestory.¹⁰¹ Vznik tohto fenoménu dáva zapravdu tvrdeniu, že i nadiktované spoločenstvo je spoločenstvom svojho druhu a normy v ňom vytvorené majú často nepredvídateľné dôsledky i pre tých, ktorí ich sami nadiktovali. Ak porovnáme neoficiálnu kultúrnu scénu Kunderovho rodného Československa v 80. rokoch a oboch samostatných republík dnes, museli by sme (spolu s autorom) priznať, že to bol práve „život v porážke“, ktorý bol schopný produkovať veľké kultúrne hodnoty s „liečivým efektom“ na spoločnosť. Vulgárne povedané: to, že dnes o novodobom koncepte SE môžeme diskutovať, je do značnej miery zásluhou komunistického režimu. Práve v jeho područí totiž prežívala v nútenej nelegálnosti jediná európska kultúra, ktorá sa podľa Kunderových slov „neodporúčala“.

Rovnako pozoruhodne sa javí i fakt, že Kundera sám sa rozhodol profesne pôsobiť v kultúrnych kruhoch, ktoré de facto zarad'oval do „druhej ligy“ a jeho beletristické dielo tvorí imanentnú súčasť tohto kultúrneho prostredia. Akoby sa tým sám situoval do pozície postavy Kalibána v Shakespearovej *Búrke*, ktorá vyčíta Prosperovi (z Kunderovho pohľadu Západu) fakt, že ho naučil svojej vlastnej reči a preklína ho za to.¹⁰²

7.7 Ale Kafkova Európa sa nenavráti...

Toľko pokus o stručnú rekapituláciu Kunderovho *Únosu Západu*. Od jeho zverejnenia nás dnes delia viac než dve desaťročia a práve po tomto silnejšom časovom odstupe sa zdá byť Kundera malým sklamaním s ohľadom na logickú konzistenciu a morálnu integritu svojho príspevku. Podľa M. Todorovej vyznieva jeho esej melodramaticky a občasne dokonca i rasisticky, ale ako vzápätí dodáva, vzhľadom ku historickému kontextu onej doby nebol rozhodne takto zvolený patos hraný a esej sa nemohla vyhnúť svojej vlastnej programovosti.¹⁰³ Zdá sa, že tento miestami „vágny a ostýchavý“ projekt SE bol určitým

101 Havel, V.: Do různých stran- 1983/89. Čs. Středisko nezávislé literatury, Scheinfeld- Schwarzenberg, 1989, str. 137

102 Spinelliová, B.: Ale Kafkova Evropa se nevrátí. Střední Evropa 43 /1994, str. 37

103 Todorova, M.: Die Erfindung des Balkans : Europas bequemes Vorurteil. Primus, Darmstadt, 1999, str. 208

spôsobom reakciou na európsku jednotu, budovanú na západnej časti kontinentu. C. Magris konštatuje, že „*Pro Kunderu je pojem „střední Evropa“ výrazem vznešeným, ale neurčitě obecným, je to iluzorní metapolitické passe-partout pro jakékoli politické úsilí.*“¹⁰⁴ Nech už Kunderovu reakciu budeme brať ako beletristicky ladený politický výstup, alebo ako politicky podfarbený beletristický príspevok, nemôžeme mu nevyčítať, že sa uspokojil so zdôrazňovaním vonkajšieho nátlaku a cudzou zodpovednosťou (nech už Ruska, alebo Západu) za vtedajší stav stredoeurópskeho regiónu. Kundera sa javí ako klasický prípad, pracujúci s pojmom SE bez analýzy a kritickej rozpravy, stredoeurópsky ethos je uňho zakorenený v „živej pamäti“. O objektívnej miere pravdy v celej kauze (nech už hovoríme o kultúrnej sile SE či vylúčení Ruska z európskeho civilizačného okruhu) môžeme ťažko diskutovať, pretože Kunderov príspevok bol silne formovaný čisto aktuálnymi politickými danosťami. Určite by však bolo zaujímavé, ako by Kundera po dvadsiatich rokoch reagoval sám na seba. Alebo by ho dnes už „Kafkova Európa“ vôbec nezaujímala?

Udalosti sklonku roku 1989, označovaného na politickej scéne ako *annus mirabilis*, poskytli stredoeurópskej idei po prvýkrát šancu posunúť možnosti regionálnej spolupráce do novej polohy. Avšak odhliadnuc od Visegrádu a niekoľkých sporadických vrcholových stretnutí stredoeurópskych politikov nepovstala v tomto regióne žiadna konkrétnejšia politicko-kultúrna kooperácia. Z tohoto pohľadu sa diskusie okolo konceptu SE javia ako duchaplný, avšak mierne bezcieľny exulant, putujúci v 80. rokoch Európou a Severnou Amerikou.¹⁰⁵

Je nesporné, že aktéri tejto debaty hľadali vo svojom vzájomnom prepojení určitú možnosť odpútania sa od vlastného národa, povznesenie sa nad vlastnú provinčnosť. Stredoeurópska identita rodiaca sa v priebehu 80. rokov bola pre uvedených autorov *de facto* identitou zástupnou a intelektuáli tak do svojho prepojenia fungujúce na mýtickom podklade zmysel programovo vkladali. Inak povedané: ich historicky dané postavenie outsiderov sa snažilo o vlastnú romantickú transformáciu na papieri. Vďaka umelo nastolenej uzavrenosti trhu bol celý región odrezaný od začínajúcich procesov kultúrnej kreolizácie prebiehajúcich na „slobodnej strane“ bipolárnej barikády a nenastávalo v ňom nutné a očakávané prepletanie rôznorodosti a antagonizmov nutných ku vytvoreniu konkurenčného prostredia.

Preto sa autori pociťujúci podobné historické zázemie a žijúci v obklopení jednotnej kultúry každodennosti snažili vybudovať celok, ktorý by ich prekračoval. Ich primárnym

104 Magris, C.: *Dunaj*. Odeon, Praha, 1992, str. 274

cieľom bolo prebudenie Západu, snaha vyburcovať jeho elitu ku doznaniu, že SE je „časť západu unesená na východ“: „*Střední Evropa znamená na kulturologické úrovni možná již jen dovolávání se genealogického kmenu Evropy jako svého vlastního kmenu, jehož historické výhonky náleží stejnému kořenu a vyžívají se stejnou mízou středověku, náboženství, renesance, baroka; Střední Evropa znamená také legitimní přání směřující k uznání tohoto společného dědictví nehledě na rozdíly anebo právě kvůli nim.*“¹⁰⁶

Politickému a kultúrnemu smerovaniu jednotlivých predstaviteľov stredoeurópskej debaty sa však nedá uprieť určitá „nezodpovedná oslava SE“, z ktorej sa často v ich podaní stávalo zvetralé kliše, používané ad libitum. C. Magris popisuje stredoeurópsku rétoriku ako ohľadávanie vlastnej identity spisovateľov, zo SE sa podľa neho stala metafora, ktorá mohla označovať všetko i nič, spiatočnícku nostalgiu i emancipačnú ctižiadosť, zatvorenosť i otvorenosť, pokrok i reakciu.¹⁰⁷ Výpovede jednotlivých príspevkov sa uchylovali do sféry imaginárna, vypomáhajúc si pri tom bájnym svetom *Kakánie*, ktorý potieral reálnu a silne prítomnú rovinu nacionalizmu a živých heterostereotypov. Autori sa svoj vlastný región snažili prezentovať vo väčšine prípadov jednotne a harmonicky, i keď každý nacionálne vymedzený celok akcentoval svoju rovinu stredoeurópskosti. Na ich konci však bolo už viackrát zmieňované úsilie preniknúť opäť do politického i kultúrneho Západu: „...*co všechny střeoevropské mentální mapy střední Evropy 20. století vzdor všem odlišnostem konec konců spojuje (polské historicky akcentované intermarium, maďarský spíše politologicky vnímaný karpatský oblouk, český mocensko-politicky stále ohrožovaný pás malých národů mezi Německem a Ruskem a koneckonců také rakouskou kulturně produktivní K. und K. monarchii atd.), byla před rokem 1989 nepochybně touha střední Evropu, vnímanou jako prostor hranic, zdí, zmařených šancí a konečných stanic, osvobodit především politicky, a poté, až to bude možné, spojit s Evropou západní.*“

Pri tomto snažení sa nesporne ukázalo, že opozične naladená kultúra poskytla opäť doklad o rezistenčnom potenciáli tradičných štruktúr spoločnosti ocitnúcej sa v politickom

105 Křen, J.: Historické proměny češství. Karolinum, Praha, 1992, str. 98

106 Kiš, D.: Variace na středoevropská témata, str. 142 In: . In: Havelka, M., Cabada L.: Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Západočeská univerzita, Plzeň, 2000

107 Magris, C.: Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře. Barrister & Principal, Brno a Triáda, Praha, 2001, str. 12

poddanstva. Nech už je teda vymedzenie konkrétnej podstaty pojmu SE akokoľvek sporné, kultúrna „historka“, ktorá ho v 80-tych rokoch sprevádzala, ostáva objektívne významnou a integrálnou súčasťou politických dejín všetkých národov stredoeurópskeho regiónu.

8 Záver

„ Café Central Europa nostalgických literátů je obrazem podivné multikulturní, ale v sobě uzavřené svojskosti, žijící na dobrovolně zvoleném okraji, stranou zmatků tohoto moderního světa. Střední Evropa je tak synonymem tu nostalgického, tu programového zpátečnictví, podbarveného vůní kadidla a šustotem klerik. “

D. Třeštík

Obrysy Strednej Európy boli vždy variabilné a menili sa podľa panujúceho politického ovzdušia. Každé duchovné hnutie definovalo hranice tohto subkontinentu (imaginárne i reálne zároveň) svojim vlastným spôsobom- práve preto nepredstavuje Stredná Európa nič definitívneho, ale vyžaduje od nás naopak schopnosť nahliadať jej entitu etapovo. O to viac pre nás platí toto pravidlo v momente, ak sa rozhodneme zaoberať sa SE ako špecifickou entitou formulovanou stredoeurópskou intelektuálnou debatou 80. rokov. Aby mohlo naše snaženie nadobudnúť pozitívny obsah, je nevyhnutné postúpiť od púheho deklamovania, sentimentalizovania a zahovárania (črť charakteristických pre celú citovo vypätú debatu) ku vecnému a tvrdému skúmaniu skutočného odkazu historicky existujúcej SE.¹⁰⁸

Nanovo sa vyskytujúci pojem SE poskytoval v 80. rokoch spoločnú platformu politicky umlčaných štátov, bol pre nich jedinečnou možnosťou, ako sa ozvať a upozorniť na seba vo vzdialenom a nedostupnom Západe. Jej cieľ (explicitne prednesený v Kunderovej eseji) bol poskytnúť určitý katalyzátor reflexie celého európskeho dedičstva, ukázať, že prináležitosť ku politickému Východu nebola historickou danosťou, ale určitou formou zrady Západu. Sublimácia politiky v ríši kultúry je jednoznačne najvýznamnejším charakteristickým rysom SE. Celá debata, ktorú sme sa snažili priblížiť vo všeobecných nárysoch ako celok, i na konkrétnom príklade jej najznámejšieho príspevku, sa s odstupom času javí ako projekt elit venovaný elitám. Intelektuálne a literárne kruhy si vo svojom obmedzení uzavretého východného bloku, v ktorom nenastávalo inak prirodzené preplietanie kultúrnej rôznorodosti a politická angažovanosť v rámci občianskej spoločnosti, vytvárali zástupnú identitu založenú na mýtoch a v jej rámci sa dožadovali obnovenia SE, existujúcej in potentia.

Pred prelomovým rokom 1989 smerovala celá debata ku multietnickej, antihegemoniálnej a dokonca i federalistickej Strednej Európe, avšak s príchodom veľkej zmeny sa tento sen rozplynul. To, čo po ňom ostalo, nie je spoločnou vlasťou spriaznených

108 Ash, T.G.: Ein Jahrhundert wird abgewählt- Aus den Zentren Mitteleuropas 1980- 1990. Carl Hanser Verlag, München, Wien, 1990, str. 29

kultúr malých národov, žiadna rodná, ani domácka Európa. Literárna fantázia 80. rokov rozhodne bohatá bola, avšak realita bola bohatá omnoho menej. Zisk vytúženého štatútu politického Západu priniesol v mnohých prípadoch skôr stredoeurópsky populizmus, dezilúziu a frustráciu. Stredná Európa ako miesto básnikov a viedenského cisárstva dnes rozhodne neexistuje ani vo svojej mýtiskej podobe a takmer všetci obyvatelia tohto regiónu, považujúci sa čo i len trochu za Stredoeurópanov, dnes voči monarchii cítia indiferentnosť.

SE je zombie- časy, kedy žila, dávno pominuli. Každodenné stredoeurópske vzkriesenie sa možno odohráva v tichosti pri nákupoch potravín určených pre stredoeurópsky trh. Akoby boli popisky výrobkov vo všetkých štyroch rečiach krajín Visegrádu posledným reliktom doby, ktorá chcela vrátiť minulosť. Koncept SE sa nám s potrebným odstupom javí ako spoločná snaha stredoeurópskych národov o prekonanie „európskeho šiboletu“, chcúc tak podnietiť opätovné začlenenie sa do ústredného prúdu európskych dejín a znovuvytvorenie pluralistických štruktúr civilnej spoločnosti. Vôľa byť Stredoeurópanom sa dnes vytratila a kafkovskú paralelu SE vystriedala paralela EU.

Bibliografia

periodiká:

- Alner, J.: Jánošík a Kafka. KAFKA, 1/ 2001, str. 48- 55
- Ash, T. G.: Czy Europa Środkowa istnieje? Zeszyty Literackie 17 /1987
- Bartošek, K.: Střední Evropa- problémy s definicí. Proměny 23/ 2 1986, str. 52- 61
- Bělohradský, V.: Středoevropské příznaky. LN, příloha Středoevropské noviny, 30. 8. 1995
- Bělohradský, V.: Útek k uniformitě a pád pořádku. Švejtk jako součást středoevropské literatury. Střední Evropa (samizdat)
- Bibó, I.: Bída malých národů východní Evropy (Úvodní část historické studie). Střední Evropa 25/ 1992
- Bodrožič, M.: Střední Evropa, virtuální touha. KAFKA, 2/2001, str. 56-59
- Bondy, F.: Začátek tragedie je jinde. str. 361 Svědectví č. 74
- Csepeli, G., Orkány, A.: Po stopách ztracené Kakáni. LN, příloha Středoevropské noviny, 20. 12. 1996
- Delsolová, Ch.: Evropská identita a otázka univerzality. Střední Evropa 57 /1996
- Doležal, B.: Česká identita mezi národem a Evropou. Střední Evropa 66/ 1997, str. 93- 108
- Entralgo, P.L.: Co je to Evropa. Střední Evropa 70/ 1997, str. 10- 15
- Eörsi, I. : Úskalia lokalizácie. KAFKA, 1/ 2001, str. 28- 33
- Glotz, P.: Evropa a Panevropa- aktuální poznámky k evropskému sjednocení. Střední Evropa 72-73 /1997, str. 145- 151
- Grendel, L.: Schmidtovi ve středoevropské magnetické bouři. LN, příloha Středoevropské noviny, 30. 8. 1996
- Gruša, J.: Co je to střední Evropa? Střední Evropa 25 /1992, str. 34- 40
- Halík, T.: Duše Evropy. KAFKA, 11/ 2003, str. 8- 17
- Hassner, P.: Porodní bolesti nové Evropy. Svědectví 91/1990, str. 129-132
- Hauner, M.: Dopis redakci (The New York Review of Books) str. 356- 359 Svědectví č. 74
- Havelka, M.: O středoevropských konstrukcích střední Evropy aneb kde tedy leží střed? Dějiny- Theorie- Kritika, 2/ 2005, str. 195- 212
- Chmel, R.: Slovenské zrcadlo. LN, příloha Středoevropské noviny, 24. 5. 1995
- Ignatieff, M.: Sounáležitost v dobách minulých. Střední Evropa 120 /2004
- Ionesco, E.: Říše Rakousko- Uherská. 150 000 slov, IV/85/10
- Jezszenszky, G.: Slováci a Maďari: válka slov nebo skutečné smíření? LN, 4.8. 2006
- Kafka, T.: Evropsky, ale šťastně. KAFKA, 1/ 2001, str. 56- 61
- Kiss, C.G.: Maďari a Slováci v dvojitém zrcadle. LN, příloha Středoevropské noviny, 30. 11.1996
- Klimek, A.: Něco málo o české národní identitě. Střední Evropa 106 /2001
- Konrád, G.: Myšlenky o střední Evropě. MP, 1/ 1991, str. 13
- Konrád, G.: Působ nedefinovatelné střední Evropy. LN, příloha Středoevropské noviny, 29.4. 1994
- Krejčí, J.: Sociální pozadí polsko- československého vztahu. Proměny 23/ 2 1986, str. 70- 73
- Krejčí, J.: Středoevropské souvislosti a perspektivy. Svědectví 91/1990, str. 95-118
- Krzemiński, A.: Kdy zeměpisná poloha přestává být měrou. KAFKA, 1/ 2001, str. 40-45
- Kučera, R.: Evropa na prahu konfliktu národních identit. Střední Evropa 119/ 2004
- Kučera, R.: Kulturní dědictví v dnešní Evropě. Střední Evropa 100 2000
- Kučera, R.: Malé národy by se měly chtít stát součástí velké evropské federace. Střední Evropa 108/2001
- Kučera, R.: Evropská unie a střední Evropa. Střední Evropa 67/ 1997 str. 4- 12
- Kučera, R.: Myslet nově Evropu. Střední Evropa 46/ 1995, str. 6-11
- Kučera, R.: Návrat ke střední Evropě? Střední Evropa 56/ 1996, str. 4- 10
- Kundera, M.: Únos Západu. 150 000 slov, IV/85/10
- Kühnhardt, L.: Evropa hledá novou duchovní podobu. Střední Evropa 89 /1999
- Kusniewicz, A.: Svědectví. 150 000 slov, IV/85/10
- Kusý, M.: Do které Evropy patříme? LN, příloha Středoevropské noviny, 29.3. 1996
- Lepenies, W.: Der Untergang Mitteleuropas. Cicero, 17.3. 2006
- Lipski, J.J.: Dvojí vlast- dvojí vlastenectví. Proměny 23/ 2/ 1986, str. 148-166
- Magris, C.: Nadnárodní divadlo světa. 150 000 slov, IV/85/10

- Malia, M.: Nová Evropa? Střední Evropa 79 /1998
- Měšťan, A.: Jazyky a literatury ve střední Evropě. LN, příloha Středoevropské noviny, 30. 5. 1996
- Michnik, A.: Visegrádské imaginární muzeum. LN, příloha Středoevropské noviny, 28. 6. 1995
- Miller, L.: O Eduardu Goldstückerovi, Kafkovi a střední Evropě. KAFKA, 1/ 2001, str. 78- 83
- Milosz, C.: O naszej Europie. Kultura 4 /1986
- Müller, H.: Soužití kultur. Střední Evropa 107 /2001
- Nivat, G.: Rusko Pasternaka, Mandelštama, Achmatové. str. 361- 362 Svědectví č. 74
- Opat, J.: Šance pro „střední“ Evropu? Proměny 10/ 80, 26.2. 1989, str. 27-41
- Opat, J.: Šance pro „střední“ Evropu? Proměny, 26/2/1989, str. 27- 41
- Outhwaite, W.: Co je evropská kultura? Střední Evropa 99 /2000
- Povolný, M.: Střední Evropa dnes a zítra. Proměny 23/ 2 1986, str. 42-50
- Příhoda, P.: Poláci českýma očima. LN, příloha Středoevropské noviny, 27. 9. 1994
- Reimanová, J.: Polák maďarskýma očima. LN, příloha Středoevropské noviny, 26.10. 1994
- Reszler, A.: Dnešní význam Evropy středu. 150 000 slov, IV/85/10
- Reszler, A.: Kulturně dedičstvo strednej Európy- čo sa dá ešte zachrániť. Svědectví 91/1990, str. 91-95
- Rozhovor s Czeslawem Miloszem o Střední Evropě. Střední Evropa 18/ 1991
- Rupnik, J.: Hledá se střední Evropa. Proměny, 26/2/1989 str. 10-27
- Rupnik, J.: Ta „druhá“ Evropa. Svědectví 91/1990, str. 73-85
- Ryklin, M.: „Šiboleť“ aneb hranice Evropy. KAFKA, 11/ 2003, str. 60- 67
- Sebestyen, G.: Kultura podunajského prostoru- rozmanitostí k jednotě. Střední Evropa 18/ 1991, str. 42-51
- Seemann, H.: Evropská kultura- Orientace a svoboda. Střední Evropa 115 /2003
- Schönbohm, J.: Pod střechem národní kultury. Střední Evropa 107 /2001
- Schulze, H.: Evropská identita a návrat antiky. Střední Evropa 87 /1999
- Spinelliová, B.: Ale Kafkova Evropa se nevrátí. Střední Evropa 43 /1994, str. 37- 38, Střední Evropa 66/ 1997
- Šimečka, M.: Jiná civilizace? Svědectví č. 74, str. 350- 356
- Šmihula, D.: Středná Európa a spoločné záujmy jej národov. MV, 4 /2000, str. 62- 76
- Třeštík, D.: Čechonova cesta do Střední Evropy. LN, 15.10. 1996
- Vaculík, L.: Moje Evropa. Proměny 23/ 2 1986, str. 62- 80
- Valenta, J.: Středoevropská identita a její perspektivy. MP, 12 /1999, str. 14- 16
- Wolffová- Poweská, A.: Postkomunistická melancholie. LN, příloha Středoevropské noviny, 29.10. 1997
- Zanfarino, A. : Globalizace a evropská historická kultura. Střední Evropa 97 /2000
- Znesváření nemáme šanci- rozhovor s A. Michnikom, LN, 12.4. 1996
- Příběhy angažovaného intelektuála- rozhovor s G. Konrádom, LN, 21.12. 1996

publikácie:

- Andruchowysch, J., Stasiuk, A.: Mein Europa: zwei Essays über das sogenannte Mitteleuropa. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004
- Ash, T.G.: Ein Jahrhundert wird abgewählt- Aus den Zentren Mitteleuropas 1980- 1990. Carl Hanser Verlag, München, Wien, 1990
- Bibó, I.: Bída malých národu východní Evropy: Vybrané spisy. Doplněk, Brno, 1997
- Brix, E.: Vom über Nation und Staat Hinausdenken. Mitteleuropa? In: DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989
- Burmeister, P., Berg, H. (ed.): Mitteleuropa und die deutsche Frage. Temmen, Bremen, 1990
- Cowen, T.: Weltmarkt der Kulturen. Gewinn und Verlust durch Globalisierung. Murmann Verlag, Hamburg, 2004
- Dalos, G.: Gibt es heute eine mitteleuropäische Literatur? In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Dienstbier, J.: Snění o Evropě. Lidové noviny, Praha, 1990
- Doppler, B.: Zur Diskussion um Mitteleuropa. Mitteleuropa? In: DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989
- Fiut, A.: V Evropě, čili- (eseje nejen o polské literatuře). Votobia, Olomouc, 2001

- Gracová, B.: Stereotypní vnímání Čechů a Poláků u studující mládeže. In: Hrodek, D. (ed.): Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Univerzita Karlova v Praze, Filosofická fakulta, Praha, 2003
- Grupiński, R.: Schwierigkeiten mit der Mitte Europas. In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Hanák, P.: Schöpferische Kraft und Pluralität in der mitteleuropäischen Kultur. In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Havel, V.: Do různých stran- 1983/89. Čs. Středisko nezávislé literatury, Scheinfeld- Schwarzenberg, 1989
- Havelka, M.: Konotace pojmu „střední Evropa“ v českém prostředí. In: Havelka, M., Cabada L.: Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Západočeská univerzita, Plzeň, 2000
- Havelka, M.: Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895- 1989. Lidové noviny, Praha, 2001
- Holý, L.: Malý český člověk a skvělý český národ. Sociologické nakladatelství, Praha, 2001
- Huntington: Střed civilizací. Rybka Publishers, Praha, 2001
- Chlapcová, I.: Středoevropská identita aneb zamyšlení nad střední Evropou. In: Havlová, R. a kol: Kulturní pluralita současného světa 2., VŠE, Oeconomica, Praha, 2002
- Jahn, E.: Zur Debatte über Mitteleuropa in westlichen Staaten. Mitteleuropa? In: DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989
- Konrád, G.: Antipolitik: mitteleuropäische Meditationen. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1985
- Konrád, G.: Den westlichen Höhlenforschern zur Aufmerksamkeit empfohlen. In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Konrád, G.: Mitteleuropäische Meditationen an der Bruchlinie zweier Zivilisationen. Mitteleuropa? In: DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989
- Konstantinovic, Z.: Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas. Studien, München, 2003
- Kosík, K.: Století Markéty Samsové. Československý spisovatel, Praha, 1993
- Krasinski, A.: Mitteleuropa. In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Kroutvor, J.: Potíže s dějinami. Prostor, Praha, 1990
- Křen, J.: Dvě století střední Evropy. Argo, Praha, 2005
- Křen, J.: Historické proměny češství. Karolinum, Praha, 1992
- Labischová, D.: Stereotyp Poláka ve vědomí české studující mládeže. In: Hrodek, D. (ed.): Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Univerzita Karlova v Praze, Filosofická fakulta, Praha, 2003
- Lajarrige, J.: Kulturwechsel als Plädoyer für die Toleranc: Zu Milo Dors Mitteleuropäertum. In: Ulrich Steltner (ed.): Auf der Suche nach einer größeren Heimat: Sprachwechsel, Kulturwechsel in der slawischen Welt. Collegium Europaeum Jenense, Jena, 1999
- Landsteiner, E.: Europas innere Grenzen. Reflexion zu Jenö Szücs „Skizze“ der regionalen Dreigliederung Europas. In: Kaser, K.: Europa und die Grenzen im Kopf. Wieser, Klagenfurt, 2003
- Lord, Ch. (ed.): Central Europe. Core or Periphery? Kopenhagen school press and the authors, 2000
- Magris, C.: Dunaj. Odeon, Praha, 1992
- Magris, C.: Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře. Barrister & Principal, Brno a Triáda, Praha, 2001
- Malý, K.(ed.): Das künftige Mitteleuropa. Tradition und Perspektiven. AV ČR, Praha, 1997
- Miller, A.: Die Erfindung der Konzepte Mittel- und Osteuropa. in: Kaser, K.(ed.): Europa und die Grenzen im Kopf. Wieser, Klagenfurt, 2003
- Morin, E. : Europa denken. Campus, Frankfurt/Main u. a., 1991
- Nekula, M.: Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a němčině). In: Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity. Brno, 1999
- Olejniczak, J. : Arkadia i male ojczyzny. Oficyna Literacka, Kraków, 1992
- Pelinka, A.: Mythos Mitteleuropa. In: Gerlich,P: Neuland Mitteleuropa : Ideologiedefizite und Identitätskrisen. OGM, Wien, 1995
- Schlögel, K.: Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa. In: Die Mitte liegt ostwärts. Carl Hanser Verlag, Mnichov, 2002
- Schlögel, K.: Mitteleuropa als Realität. Mitteleuropa? In: DIALOG- Beiträge zur Friedensforschung. VWGÖ, Wien, 1989
- Szücs, J.: Die drei historischen Regionen Europas. Neue Kritik, Frankfurt, 1990

- Szücs, J.: Skica třech historických regionů Evropy. In: Havelka, M., Cabada L.: Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Západočeská univerzita, Plzeň, 2000, str. 116- 137
- Šalda, F.X.: Šaldův zápisník VII. 1934- 1935. Československý spisovatel, Praha, 1994
- Todorova, M.: Die Erfindung des Balkans : Europas bequemes Vorurteil. Primus, Darmstadt, 1999
- Vajda, M.: Unverantwortliche Skizze über Mitteleuropa: Nostalgie oder Projekt? In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Vajda, M.: Wer hat Russland aus Europa ausgeschlossen? In: Burmeister, H.-P., Boldt, F., Mészáros, Gy. (ed.): Mitteleuropa. Traum oder Trauma? Temmen, Bremen, 1988
- Wandycz, P.S.: Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody. Academia, Praha, 1998